

DĚJINY SVĚTA

5

GLOBALNÍ DĚJINY OD POČÁTKŮ DO 21. STOLETÍ

1700 AŽ 1914

EDITOŘI
WALTER DEMEL
A HANS-ULRICH THAMER

VYŠEHRAD

Dějiny světa 5

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.ivysehrad.cz
www.albatrosmedia.cz

Walter Demel, Hans-Ulrich Thamer
Dějiny světa 5 – e-kniha
Copyright © Albatros Media a. s., 2020

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS **MEDIA**

DĚJINY
SVĚTA
5

DĚJINY SVĚTA

GLOBÁLNÍ DĚJINY
OD POČÁTKŮ DO 21. STOLETÍ

5

VZNIK MODERNY
1700 AŽ 1914

EDITOŘI
WALTER DEMEL
A HANS-ULRICH THAMER

VYŠEHRA D

*Motiv na obálce:
Barevný dřevorez japonské mapy světa
(kolem r. 1800–1850)*

Revizi českého překladu provedli:
doc. PhDr. Svetislav Kostić
prof. PhDr. Luboš Kropáček, CSc.
Mgr. Jan Kranát, Ph.D.
PhDr. Vladimír Liščák, CSc.
doc. ing. Jan Sýkora, M.A., Ph.D.

Copyright © Original edition „WBG Weltgeschichte“, 2009–2010
by WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), Darmstadt
Translation © Jan Hlavička, Helena Medková,
Petr Babka, Pavel Kolmačka 2014

OBSAH

Úvod	11
-------------------	----

OBYVATELSTVO, EKONOMIKA A TECHNIKA

Demografická Revoluce a dějiny světové populace	23
Demografie a dějiny	23
Změny a komplexní souvislosti	24
Cesty do demografické moderny	33
Demografie a dějiny světa	47
Industrializace	48
Pojem a rozměr industrializace	48
Fáze lehkého průmyslu	55
Fáze těžkého průmyslu	67
Fáze „nových průmyslových odvětví“ – výhled	89

KULTURNÍ ZMĚNY

Evropské osvícenství	95
Osvícenství – periodizace, sebereflexe a klíčové pojmy	95
Hranice epoch	95
Vznik osvícenství	97
Periodizace	99
Sebereflexe	103
Klíčové pojmy	105
Osvícenská Evropa – prostory, sítě, kulturní transfer	107
Centra a periferie	107
La république des lettres – evropské osvícenství jako nadnárodní síť	110
Kulturní transfer	115
Média a žánry osvícenství	119
Osvícenství a tradovaný žánrový systém – kontinuity a zlomy ..	119

Histoire des deux Indes Guillaume Thomase Françoise	
Raynala – bestseller evropské osvícenské literatury	124
Novinářská média – expanze, šíření, transformace	128
Kultura elit a lidové osvícenství	131
Lidové osvícenství – elitářský projekt a sociokulturní proces. . .	131
Mezi psaným a ústním projevem – médiá lidového osvícenství	135
Lidové osvícenství a autodidakti	138
Transkulturní dimenze – dědictví a univerzalita osvícenství	141
Světová odezva evropského osvícenství	141
Dědictví a břímě osvícenství.	142
Univerzalita a hranice evropského osvícenství.	144
Revoluce vědění	146
Empirické pole	146
Instituce vědění	150
Akademie a univerzity	150
Knihovny.	153
Autorské právo.	158
Uspořádání vědění	159
Systematika	160
Encyklopedie.	165
Mikrospořádání materiálu.	168
Distribuce vědění	170
Místa	170
Cesty	171
Média.	174
Překážky	178
Pokrok	179
Křesťanské misie a náboženská globalizace v 19. století	187
Západní misie	187
Domácí aktéři, regionální iniciativy, transkontinentální aktivity. . .	192
Náboženská modernizace a globalizace	195
Výklady světa a ideologie	200
Hegelova filozofie jako centrum výkladu světa	201
Rozpad Hegelovy školy	208
Kritika náboženství	209
Liberalizace	211
Světové názory	216
Pozitivismus.	218
Materialismus	223
Marxismus	226

Liberalismus	230
Existencialismus	235
Iracionalismus	239
Vývoj ve 20. století – výhled	241
Pragmatismus	242
Relativismus (historický a kulturní).	246
Obrat k jazyku	247
Autonomie umění – evropská fiktivní realita	249
Nač umění?	249
Umělec a společnost – <i>l'art pour l'art</i>	251

ZMĚNY POLITICKÉHO SVĚTA

Mezistátní souvislosti a politické revoluce	263
Příčiny mocenskopolitických posunů ve prospěch Evropy, respektive „Západu“	263
Globalizace evropských představ o „mezinárodních“ vztazích	268
Proměny Evropy – státní systém a revoluční hnutí	276
Antagonismy a spolupráce evropských velmocí v letech 1763–1792/1795	276
Velká francouzská revoluce a Napoleonova hegemonie v Evropě 277	
„Koncert velmocí“ v předrevoluční době (1815–1849).	279
Nacionalismus, zrod států a evropský mocenský systém (1849–1914).	284
Krize islámského světa	289
Postupný rozpad osmanské říše	289
Persie a západní část Střední Asie mezi velmocemi	293
Asijské a africké státy na prahu kolonializace	295
První dekolonizace – americké státy a autonomní kolonie	303
Revoluce třinácti kolonií a vznik USA	303
Územní a mocenský růst USA	306
Britské osadnické kolonie na cestě k autonomii	312
Formování států v Latinské Americe do období 1825–1841	314
Další vývoj suverénních latinskoamerických států a jejich konflikty.	317
„Otevření“ východní Asie a jeho různé následky	322
Bolestné „otevíráání“, cca 1720–1894.	322
Východní Asie v období 1894/1895 až 1911/1912 – regionální hegemonie Japonska, revoluce v Číně.	325
„Běloši“ jako „panská rasa“ a nestabilita jejich „světového systému“	327

Globalizace Evropy	331
Kolonialismus a imperialismus	331
Od obchodu k ovládní – evropské koloniální říše v Asii	334
Britský korunní šperk: Britská Indie	334
Nizozemská Indie a Francouzská Indočína	339
Rusko na Sibiři, na Středním a Dálném východě	342
Náboženské protektoráty, polokolonie a opěrné body.	351
„Žluté nebezpečí“ – obraz Asiata v novější době	359
„Ušlechtilý divoch“, nebo „lidožrout“? – Oceánie v epoše kolonialismu.	362
Obchodníci, konzulové a misionáři	362
Aboridžinci a Maoři	367
Německé tichomořské impérium	369
„Mýtus Tichého oceánu“ – obraz obyvatele Oceánie v novější době	371
„Souboj o Afriku“ – její průzkum a koloniální dělení	374
Průlom do nitra Afriky.	374
Berlínská konference o západní Africe 1884–1885 a její následky.	378
Staří a noví koloniální páni	380
Koloniální panství – správa, ekonomika a misie	385
Od „ušlechtilých mouřeníků“ k „černým dáblům“ – obraz Afričana v novější době	389
 Vznik a vývoj ústavních států	 394
Co je to „ústava“?	394
Od prvních ústav do roku 1814	397
Restaurace v Evropě – nezávislost v Latinské Americe (1814–1830)	411
Evropa od revoluce roku 1830 do revoluce roku 1848/1849	419
Globalizace ideje ústavnosti (1850–1914)	424
 Výhled	 439
 Seznam literatury	 447
Chronologický přehled.	458
Seznam vyobrazení.	464
Rejstřík osobních jmen	465
Rejstřík místních názvů	471

ÚVOD

Walter Demel

„Dlouhé 19. století“, o kterém bude v tomto svazku řeč, sahalo zhruba od let 1750–1770 do let 1880–1914. Jeho počátek je relativně nesporný, ačkoli například první společenskovědní zárodky lze pozorovat už v rodícím se osvícenství 80. let 17. století. Kolem poloviny 18. století totiž v mnoha oblastech započala epocha globálních revolučních změn: v demografii, ekonomii, technice, politice, kultuře. V každém z těchto oborů představovala „revoluce“ samozřejmě něco jiného: „zemědělská revoluce“ spočívala v prudkém růstu zemědělské výroby díky používání dokonalejších pluhů, nových hnojiv, v postupném střídání plodin atd.; „politická revoluce“ zpravidla znamenala změnu státní formy, ale mnohdy i transformaci vládnoucích elit. Vzhledem k tomu, že takové revoluce pokračují dodnes, respektive se globálně šíří, cézuru let 1880–1914 není nijak snadné zdůvodnit. Historik techniky zde může myslet na nové základní inovace, jež se prosadily po roce 1914 – na automobily, letadla, rozhlas, kino; historik politiky zase na zlom, jaký doba kolem roku 1900 znamenala pro Ameriku, a na éru evropské pentarchie, která skončila první světovou válkou. Výsledkem této války bylo v roce 1919 nové politické uspořádání velké části Evropy, Afriky a Asie – což vedlo k nepokojům rozlévajícím se od Irska až po Čínu a Koreu. V Africe a Asii nastoupila dekolonizace (druhá) až s koncem druhé světové války.

**Epocha
„revolucí“**

Přinejmenším snad můžeme říci, že za „dlouhého 19. století“ vznikl (západní) moderní svět čili moderna. Pro toto období totiž britský historik Christopher A. Bayly konstatoval „vznik globální uniformity v otázkách státu, náboženství, politických ideologií a v hospodářském životě“ – a to i v „tělesných praktikách“ a měření času! Tím se nijak nevylučovala sílící interní, funkční komplexita moderních společností, bylo to však výsledkem procesu „dozrávání“. Neboť moderna především znamená považovat se – jako Evropa, respektive „Západ“ – za moderní, případně usilovat o takový stav ve své zemi (jako např. ruští „západníci“). Obsahově lze modernu zhruba postihnout hesly jako individualizace, pokrokový optimismus, racionalizace, sekularizace, zhuštění a zrychlení komunikace. Z toho vyplývala – navzdory rostoucí nacionalizaci – také zvýšená internacionalizace, zejména po roce 1850. V této souvislosti uvedme aspoň některé nestátní instituce, jako světové výstavy, mezinárodní ženské

**Ambivalentnost
„moderny“**

konference, Červený kříž, socialistické internacionály, olympijské hry. Modernu charakterizuje též participace a emancipace i nacionalismus, rasismus a disciplinace. Tím se jasně ukazuje, že moderna je jev rozporný, dialektický, vyznačující se antinomiemi, zvláště když k ní patřila, takřkajíc systémově imanentně, touha po přehledném světě, antimodernistická kritika, ba anarchismus. Proto lze na první světovou válku pohlížet jako na vyvrcholení krize moderny.

**Zrod
„Západu“**

Podobně neostrý je i pojem „Západ“. Jako dominantní myšlenková figura existuje od 90. let 19. století, vyjadřoval „ideu přesahového transatlantického civilizačního modelu“, jakési sebeidentifikace „civilizovaného světa“ (Jürgen Osterhammel). Patří tak ke stále problematickým, protože zpravidla nikoli ryze geografickým, nýbrž různě pojímaným ideologickým označením. Za jádro „Západu“ bychom mohli považovat Velkou Británii, Francii, stále větší měrou také střední Evropu a části USA. Neboť pojem „moderna“ zahrnuje z globálněpolitického hlediska kromě evropské pentarchie koneckonců i USA, ze sociálně-ekonomického hlediska pak státy industrializované v průběhu 19. století (ke kterým by se Rusko, příp. habsburská monarchie daly počítat jen podmíněně, zato sem kolem roku 1900 přistupuje do jisté míry i Japonsko). Oproti tomu pod religiózně-kulturní perspektivu by se daly shrnout například ty části světa, jež formovalo římskokatolické křesťanství a osvícenství, a tudíž země západní poloviny Evropy i s jejich koloniemi, avšak jen velice omezeně například Balkánský poloostrov nebo Ruské impérium. Že však je tento „Západ“ moderní – a proto do jisté míry hodný napodobování –, věřili nakonec i přechetní příslušníci elity v prakticky všech nezápádních zemích světa. K tomu je vedlo zjištění, že politická a ekonomická moc Evropy a USA, jejich životní úroveň i kulturní vliv, se do roku 1900 nesmírně zvýšily. A tyto kruhy chtěly nyní jejich náskok dohnat (částečnou!) „westernizací“ svých zemí. Pro historika zabývajícího se globálními dějinami to znamená, že pro časové období, kterým se tento svazek zabývá, bude spíše než v jiných svazcích vhodný – z relativního hlediska – eurocentrický pohled.

**Mocenské
posuny
a vývoj
populace**

Zmíněný posun moci a vlivu ve prospěch Evropy, respektive Západu se projevil i demograficky – ovšem pouze v oslabené podobě. Kolem roku 1800 měly Francie (jako nejlidnatější z „latinských“ zemí) a osmanská říše (jako nejdůležitější islámský státní útvar) zhruba po 30 milionech obyvatel, Ruské impérium stěží víc, USA jen takových pět milionů. Zato Čína měla 300 až 360 milionů obyvatel – tedy více než jedenapůlkrát tolik co celá Evropa! 19. století bylo epochou značného populačního růstu, a to navzdory četným celosvětovým pandemiím, jako například cholery v roce 1831. Do roku 1910 se populační poměry změnilly natolik, že Francie měla přes 40 milionů obyvatel – počet, jakého osmanská říše dosáhla už v roce 1874, ten se však kvůli četným územním ztrátám na Balkáně a v severní Africe snížil do roku 1914 více než o polovinu. Ruské impérium tehdy jen

ve své evropské části (včetně „Kongresového Polska“) vykazovalo přes 130 milionů obyvatel, USA téměř sto, Latinská Amerika snad sedmdesát, Čína dobrých 440 milionů. Podíl Číny a Indie na světové populaci tak v 19. století klesl z 35 na 28 procent (respektive z 21 na 16 procent), přičemž podíl Evropy vzrostl z 20 na 24 procenta, zatímco v případě Afriky lehce klesl na osm procent. Evropa tedy počtem obyvatel ještě v žádném případě nedominovala, a přesto musíme na konci tohoto období hovořit o evropské nadvládě nad světem. Jestliže Velká Británie (i se severoamerickými koloniemi a Irskem) byla k roku 1750 státem s přibližně 15 miliony obyvatel, kolem roku 1920 žilo v britském impériu asi 458 milionů lidí (z toho jen zhruba dvacet milionů pocházelo z řad anglických kolonistů) – tedy čtvrtina veškeré světové populace! Milionům na celém světě vládli mimo jiné také Francouzi, Portugalci, Němci, Nizozemci a Belgičané – ale kdyby jen to, nutili je za sebe bojovat: Severoafričané umírali v zákopech u Verdunu a Indové v bojích s Osmany v Mezopotámii.

První část svazku nazvaná „Obyvatelstvo, ekonomika a technika“ se na tomto pozadí zabývá „demografickou revolucí“, ve které jde především o prostou přítomnost člověka na různých světadílech. Jestliže Evropa z globálního hlediska demograficky sílila, potom proto, že unikla z „malthusiánské pasti“, jež do té doby sice růstu populace nebránila, ale přesto jej výrazně zpomalovala. Pojednány budou rozmanité příčiny tohoto – koneckonců nikoli zcela objasněného – jevu: inovace, rozšiřování trhů, relativně vysoké reálné mzdy a existence důležitých přírodních zdrojů. Evropa (ale i Indie nebo Čína) přišla na druhé straně o miliony lidí, kteří se za prací vystěhovali do Severní Ameriky, do částí Jižní Ameriky, do jižní Afriky nebo Austrálie (ohledně migrace srv. též sv. 6). Nucená migrace otroků měla naopak spíše klesající tendenci; transatlantický trh s otroky po roce 1850 prakticky ustal. Evropa však nějaké významnější přistěhovalectví nepoznala. Její demografický růst se tak omezoval na přirozenou reprodukci. Ta byla spojena s tendenčně celosvětovým růstem střední délky života, přičemž s klesající úmrtností klesala i porodnost. Pokles úmrtnosti lze hledat ve změněném spektru nemocí (tzv. *disease environment*), lepší výživě, bránění nálezám – a to i ve zprvu krajně nezdravých expandujících velkoměstech. Za pokles porodnosti zas mohly změny v rodinném systému, různé podoby omezování porodnosti, růst sňatkového věku. Vzhledem k tomu, že porodnost je v podstatě rovněž sociální jev, není v kulturním srovnání nijak překvapivá rozdílnost porodních intervalů. Nejdříve v západní a střední Evropě a později i v dalších oblastech světa se tu začíná projevovat změna světa práce vyvolaná industrializací, ovšem nikoli pouze jako příčina růstu populace v industrializujících se státech, ale částečně i jako její důsledek.

Technika se na Západě stávala stále více produktem aplikované vědy. Předpokladem industrializace byly bezpochyby nové technické vynálezy –

„Demo-
grafická
revoluce“

Industria-
lizace

ty ale představovaly pouze nutnou, nikoli dostatečnou podmínku. Industrializace totiž rovněž vyžadovala odpovídající poptávku po technických produktech i jejich ekonomicky smysluplnou použitelnost, navíc – na straně výrobců – nejen kulturní, ale i politické, respektive finanční rámcové podmínky. V příslušné kapitole uvidíme, že moderní bádání nevidí industrializaci, vzešlou z Anglie, ani tolik jako „průmyslovou revoluci“ na úrovni národního státu, nýbrž spíše jako postupný, zpočátku sektorově a regionálně ohraničený proces. Začátek první fáze industrializace, probíhající v oblasti lehkého průmyslu, tedy fáze vyznačující se především textilní výrobou, už namísto feudálního uspořádání vyžadoval liberálně kapitalistický právní a hospodářský řád, dále racionální, relativně produktivní zemědělství, zavedené komerční struktury a síť pozemních a vodních dopravních cest. Druhá fáze, týkající se těžkého průmyslu, souvisela hlavně s „dopravní revolucí“, se zaváděním parních lodí a železnice, zlevněním přepravních tarifů pro hromadné zboží, jako obilí, černé uhlí a rudy, ale i se vznikem světového měnového systému a vývojem nových technologií výroby železa a oceli. Její výsledek ovšem závisel na přístupnosti přírodních zdrojů a rovněž na organizaci podnikání, zprvu spíše na úrovni soukromého podnikání, později více na rodině národohospodářské. Kapitola o industrializaci pak završuje krátký pohled na třetí fázi „nového průmyslu“ (elektrotechnika, chemie) začínající až kolem roku 1890, jehož komerčními aspekty po roce 1850 se zabývá kapitola „Globalizace a světová ekonomika“ ve svazku 6.

**Aspekty
kulturních
změn**

Pozorný čtenář „Dějin světa“ bude přesto bolestně postrádat nejen mnohá jména a fakta, nýbrž právě na velkém poli „sociálních a kulturních dějin“ (v nejširším slova smyslu) i větší spektrum výsledků moderního historického bádání. Existují například četná pojednání o dějinách společenských elit (například šlechty), které se dají srovnávat z globálněhistorického hlediska, též o dějinách hudby, literatury, věd, nově například i o výživových zvyklostech, odívání, paších nebo chutích. Z toho všeho čtenář v celém tomto projektu najde jen málo nebo vůbec nic – a to platí také pro tento svazek. Rovněž o vývoji katolické církve nebo hinduismu v 19. století se zde hovoří jen letmo, o čínské filozofii nebo o pokroku moderní architektury už vůbec ne. Ale žádný projekt „světových dějin“ nikdy zcela nevyhoví všem čtenářům – i jednotlivcům bude vždy nacházet mezery, postrádat témata, jež by podle jeho názoru do „světových dějin“ patřit měla, zatímco jiná, pojednaná by klidně oželel. Zvláště vzhledem k rozsahu zhruba tří tisíc stran, který je na tak velký projekt značně skromný, jsme museli pracovat částečně paradigmaticky, volit z možných témat a poté každý autor vytkl těžiště podle svého nejlepšího vědomí a svědomí.

**Evropské
osvícenství**

Tak například část „Kulturní změny“ zahajuje téma, jež můžeme považovat za duchovní základ jak ekonomicko-technického, tak politicko-ideového vývoje Západu: „evropské osvícenství“. Tato kapitola se nej-

dříve zabývá různými fázemi osvícenství, jeho sebereflexí a klíčovými pojmy a přechází pak na „prostor osvěcování“, na jeho centra a periferie (až po „nejzazší periferii“, americký dvojkontinent), spojená nadnárodními sítěmi republiky vzdělanců (*république des lettres*), a na kulturní transfer z center do těchto periferií. Poté představuje média šíření osvícenských idejí – dialogy, encyklopedie, romány, měšťanská dramata, nejrůznější formy periodik – a v tomto kontextu se zabývá blíže bestsellerem osvícenské literatury, který se nikoli náhodou věnuje dějinám mimoevropského světa. Třebaže se původně jednalo o záležitost elit, mnozí představitelé osvícenství se věnovali „lidovému osvícenství“ čili osvětě lidu a tomuto procesu napomáhali mediálním přizpůsobením znalostem a potřebám prostších, částečně negramotných vrstev. Úspěch jejich snah se projevuje v působení jednotlivých autodidaktů, ačkoli zůstávali vedle „vzdělaných stavů“ outsidersy. Text se na závěr zabývá celosvětovým dopadem osvícenství, jeho univerzálním dědictvím i jeho ambivalentností a mezemi.

Osvícenství zcela nepochybně podnítilo „revoluci vědění“. Jí věnovaná kapitola se nejdříve zabývá rozšířením empirického pole v různých dimenzích – navenek (daleké země, vesmír), dovnitř (biologie nebo statistika) i do minulosti (historická věda). To si stále více a více vyžadovalo nové, vědecké, tedy kvantifikující, respektive kriticky reflektující metody. Posléze se text věnuje institucím generujícím, shromažďujícím a předávajícím znalosti (akademiím, univerzitám a knihovnám), podmínkám, za jakých jednotliví badatelé pracovali (autorské právo), dále systematickému a encyklopedickému uspořádávání, distribuci, místům, cestám a médiím šíření znalostí a vzdělání i jejich překážkám. Na závěr se zamýšlí nad výsledkem, nad pokrokem (veskrze ambivalentním), a táže se, proč před první světovou válkou nedošlo k „revoluci znalostí“ také mimo Západ a proč v těchto zemích mnohdy považovali za nutné sáhnout po západních znalostech.

Západ však šířil nejen své nové znalosti, ale i svá stará náboženská přesvědčení. Proto jedním z rysů 19. století byly i „křesťanské misie a náboženská globalizace“. Nyní na „nezápadní území“ poprvé pronikali ve velkém počtu také protestantští misionáři a zakládali mimo jiné misijní školy, na nichž se dostávalo vzdělání pozdějším domácím elitám Afriky a Asie. Tyto elity nepřevzaly přesnou podobu křesťanství šířeného misionáři, ale vytvářely jeho nové varianty, jež ovšem zůstávaly propojeny, částečně i transkontinentálně. Na vznik světového křesťanství jiná náboženství reagovala vnitřními reformními hnutími, případně další expanzí a vlastními globálními nároky.

Přitom v Evropě samé stále více sílil proces sekularizace a individualizace. Je to patrné na výkladech světa a ideologiích, které v ní vznikaly. Část, která je jim v tomto svazku věnována, začíná Hegelovým dílem – jako výchozím bodem, z něž vzešly nejvýznamnější filozofické proudy

**Revoluce
vědění**

**Křesťanské
misie
a náboženská
globalizace**

Výklady
světa
a ideologie

západní moderny. Hegel se distancoval od Kantovy kritické filozofie popírající vědění o věcech samých. Hegelův absolutní idealismus chtěl jeho systém dovršit, zároveň odmítal snahy o znovuzískání obecné přednosti náboženství před filozofií, protiklady nicméně smiřoval svou dialektickou metodou. Ztroskotání této syntézy vedlo k rozpadu Hegelovy školy v různé směry. Někteří autoři vyostřovali Hegelovu kritiku náboženství, jiní stavěli na potenciálu jeho sociopolitické kritiky a požadovali liberalizaci, ba sekularizaci státu. Někteří nakonec rozvinuli tezi, že ve výkladu světa musejí převzít vůdčí roli přírodní vědy, nikoli filozofie. Tak se zrodil scientismus v obou svých hlavních variantách, pozitivismu a materialismu; materialismus například ve své specifické podobě marxismu. Na druhé straně se existencialismus a iracionalismus obrátily proti Hegelovu zdůrazňování všeobecnosti rozumu. Kapitola se zabývá těmito různými liniemi a na závěr podává výhled na vývojové tendence 20. století, na formy pragmatismu a relativismu, a nakonec na odklon od filozofie vědomí a příklon k filozofii jazyka. Všechny tyto různé přístupy se samozřejmě neomezovaly pouze na západní diskurs. Jako příklad jejich celosvětového rozšíření se zde uvádí pouze recepce pozitivismu latinskoamerickou liberální oligarchií nebo recepce socialismu/marxismu mladými chilskými intelektuály od 90. let 19. století.

Autonomie
umění

Pokračující sekularizace se promítala také do umění. Umění bylo původně ve všech kulturách uměním především náboženským. To se však nyní změnilo, jak ukazuje kapitola „Autonomie umění – evropská fiktivní realita“. Na příkladu malířství načrtává – podle různých účelů, jimž mohla umělecká tvorba sloužit – vývoj evropského pojetí umění a postavení umělců od předmoderny po začátek 20. století. Teprve vynálezem subjektu se umění stalo „moderním“ a podstatnou měrou se odpoutalo od propojenosti s náboženstvím. Umělec se nyní dostal do dilematu mezi vlastním požadavkem na realizaci svého „génia“ a závislostí na zadavatelích, případně na stále více „nacionalizovaném“ trhu s uměním – byla to situace umožňující rozmanitost různých uměleckých řešení: realismus, impresionismus, exotismus atd. Diverzifikační a globalizační tendence se tak nakonec odrážely i v uměleckém projevu.

Proměny
politického
světa

Jestliže část „Kulturní změny“ nabízí pohledy ze zcela rozdílných úhlů (společenské vědy, církevní dějiny, dějiny umění), potom část „Proměny politického světa“ je pojata spíš komplementárně. Neboť politické revoluce – chápány jako násilná, aspoň přechodně úspěšná hnutí širších společenských kruhů – mohly působit dvěma směry. Buď usilovaly – jako americká revoluce nebo revoluce ve španělské Americe – o státní nezávislost, byly tedy součástí takzvané první dekolonizace. Anebo jim šlo o svržení vnitřního sociopolitického uspořádání, jako francouzská revoluce roku 1789, ruská v letech 1905–1906 nebo čínská v letech 1911–1912. Státní nezávislost a vnitřní uspořádání byly přirozeně propojeny: konec

říše dynastie Čching umožnil Tibetu a formálně také Mongolsku (jako vazalu Ruska) získat suverenitu. Úspěch hnutí za nezávislost v Latinské Americe by se dal stěží vysvětlit bez vnitropolitických zmatků, jež Napoleon vyvolal ve Španělsku a Portugalsku. Zde však reprezentanty koloniální moci vytlačila z vedoucích pozic i „domácí“ kreolská elita, ostatně pro úspěch některých revolučních hnutí byl zásadní nástup nových elit, například „mladoturků“. Na druhé straně (dočasný) úspěch nějakého revolučního hnutí v Evropě po roce 1815 nezřídka přiměl reakční zahraniční mocnosti k intervenci. V Asii a Africe, zčásti také v Latinské Americe, dal vnitřní neklid v nějaké zemi imperialistickým mocnostem často dostatečnou záminku k zásahu, a to na ochranu svých občanů nebo jejich ekonomických zájmů, což v subsaharské Africe vedlo k nepřímé a na jihu a jihovýchodě Asie zpravidla k přímé koloniální nadvládě.

Kapitola „Provázanost států a politické revoluce“ se tedy nejdříve zabývá příčinami přesunů politické moci ve prospěch Evropy, respektive „Západu“, a šíření jejich idejí při utváření „mezinárodních“ vztahů. Poté sleduje změny – především revoluční – v systému evropských států, jimi vyostřenou krizi islámského světa a státy subsaharské Afriky a jižní a jihovýchodní Asie s jejich zpravidla neúspěšnou snahou o nastolení vnitřní stability a vymanění se ze sílicího imperialistického tlaku. Většinou amerického dvojkontinentu se sice brzy podařilo setřást jeho koloniálního panství a vytvořit si vlastní stát, ale i tak tyto země často zůstávaly vystaveny tlaku finančního imperialismu stejně jako východní Asie, kterou imperialistické mocnosti „otevřely“ svému vlivu. Zatímco Japonsko díky úžasné modernizaci později rychle vyrostlo v regionální velmoc a samo provádělo imperialistickou politiku, tributární systém čínské říše, sahající od Nepálu přes Barmu a Vietnam po Koreu a východ centrální Asie, se rozkládal, když se i ona stala polokolonií velmocí a nakonec se částečně rozpadla.

Kolonialismus a imperialismus jsou tak základními znaky dlouhého 19. století. Kapitola „Globalizace Evropy“, zabývající se mimo jiné obchodem, migrací a misiemi, tento vývoj prezentuje jako proces sílicího propojování světa, jenž započal už v 15. století. Tento proces nelze jednostranně interpretovat pouze jako „výzvu“ zaměřenou na „modernizaci“, kterou vyvolala expanze soupeřících evropských mocností (nakonec i USA a Japonska), nýbrž zahrnuje také flexibilní „reakce“ jím zasažených koloniálních společností. Kapitola se zabývá především přechodem „od obchodu k vládě“, budováním, respektive posilováním britských, nizozemských a francouzských pozic v jižní a jihovýchodní Asii, ale i územním rozšiřováním Ruska do severní a centrální Asie i na „Dálný východ“. Následující formy nepřímé nadvlády, „náboženské protektoráty“ evropských mocností pro křesťanské poddané islámských vládců a misionáře, a ekonomický průnik do formálně i nadále suverénních říší, jako například do Číny. Evropané pronikali v jižním Pacifiku a ve vnitřní Africe do značně neznámého

**Mezistátní
vztahy**

**Globalizace
Evropy**

světa, který si prakticky mezi sebou rozdělili, přičemž se různé koloniální mocnosti snažily domorodému obyvatelstvu vnutit různým způsobem, ale většinou s krajně problematickými následky, své administrativní, ekonomické a náboženské představy. Opomenuty nejsou ani dopady na Západ, vliv tohoto procesu na západní obraz „Asiata“, „obyvatele jižních moří“ nebo „Afričana“.

„Ústavní stát“

Kapitola o vývoji ústav se věnuje stále více se měnícímu vnitřnímu uspořádání „západních států“ a politickým strukturám utvořeným více či méně podle jejich vzoru – například novým latinskoamerickým státům –, ale i snahám o nové sociopolitické uspořádání starých zemí a říší. Vychází z otázky, co znamená „moderní“ ústava, respektive jaké prvky ji charakterizují, a rozlišuje různé „vlny ústav“. První moderní ústavy se širším dopadem nacházíme od roku 1776 v Severní Americe a ve Francii v letech 1789–1791. Více či méně pod francouzským tlakem se od roku 1795 zaváděly podle francouzského vzoru v takzvaných sesterských republikách, případně satelitních státech. Ústava USA včetně svého systému brzd a vyvážení (*checks and balances*) zase sloužila po roce 1814 za vzor mnoha novým latinskoamerickým státům, aniž jim dala stejně vysokou míru vnitřní stability. Proces konstitucionalizace v Evropě zase přijímal podněty především z konstituční charty Ludvíka XVIII., která stavěla do popředí monarchistický princip. Další ústavní vlna přišla v Evropě s revolucí v roce 1830 – a to s belgickou ústavou z roku 1831, jež byla nyní považována za vzor. Během revolučních let 1848–1849 nakonec přijaly ústavu skoro všechny evropské státy, a jestliže poté v některých zemích nastoupil neoabsolutismus, případně bonapartismus, spláchla je stejně jako druhé mexické císařství další ústavní vlna (1866–1867). Tato vlna zasáhla především nové státy v jihovýchodní Evropě a na krátký čas též osmanskou říši. To svědčí o tom, že myšlenka ústavy začínala nabývat na globálním rozsahu: ústavu dostaly také Japonsko, Rusko a Čína – ovšem aspoň tendenčně značně autokratickou. Demokracie však pokročila hlavně v USA a v britském impériu: černí obyvatelé získali volební právo, ženy požadovaly totéž a britské osadnické kolonie dostaly autonomii.

Všeobecná povinná školní docházka a všeobecná branná povinnost, neberoucí v potaz ženy (stejně jako před rokem 1918 zcela běžně i „všeobecné volební právo“), ukazují, jak se modernímu státu stále více dařilo podchycovat všechny své poddané. Tato „mobilizace mas“ ale měla také jednu emancipační stránku: ústavní stát zapojoval do politického rozhodování podstatně širší vrstvy, než dokázaly například autokratické režimy. Zrodila se „moderna“ – byť se ještě neprosadila všude a zcela – a s ní množství národních států. V historiografii se to projevuje dodnes, tak například i projekt „General History of Africa“/„Histoire générale de l’Afrique“ (Obecné dějiny Afriky), vydaný organizací UNESCO, sestává prakticky ze samých dějin národních států – a to i pro všechna období, kdy tyto

Vznik národních států a kartografické otázky

národní státy ani náznakem neexistovaly! To zkomplikovalo nadnárodní pohled. Obdobný problém vyvstává – jako obecně v případě předmoderny – v kartografickém zobrazení zemí a říší. Teprve v roce 1914 můžeme více či méně všude na světě hovořit o jednoznačných „státních hranicích“ (srv. str. 275n). Avšak různé stupně vazalských, respektive tributárních vztahů, předtím běžných v četných částech světa, lze jen těžko adekvátně reprodukovat. Hranice na mapkách světa na str. 272n, 318n a 386n slouží tudíž většinou jen k přibližné lokalizaci mocenských území. Doufáme, že jsme tak čtenářům usnadnili orientaci a tím zvýšili přitažlivost tohoto díla.

OBYVATELSTVO,
EKONOMIKA
A TECHNKA

DEMOGRAFICKÁ REVOLUCE A DĚJINY SVĚTOVÉ POPULACE

Georg Fertig

Demografie a dějiny

Nikoli náhodou se demografii v Dějinách světa věnuje samostatná kapitola, zvláště pak ve svazku zabývajícím se vznikem moderny. Demografický vývoj v této epoše je velice závažný a zároveň má ve vztahu k jiným aspektům dějin své specifikum. Demografie je chápavému a interpretujícímu pohledu mnohem méně přístupná než dějiny států a společností, poznání a víry, i když má na všechny tyto oblasti nepřehlédnutelný dopad. Od historické demografie bychom však neměli očekávat, že na základě velice osobních dat, jež zpracovává (jména, data narození, sňatku a úmrtí), a pomocí nějakých tajemných metod jaksi pojímá lidi v jejich jádru a ve všem, co pro ně bylo opravdu významné, a že tak propůjčuje mnohým, které politické dějiny nepustily k řeči, v historii tvář a hlas. V demografii jde především jen o pouhou přítomnost spočítatelných lidí v době sčítání. K tomu patří také otázky, jak k této přítomnosti dochází (plodí se děti, do země přicházejí přistěhovalci), jak končí (vystěhováním a úmrtím) a jaké má důsledky – může stejně tak dobře znamenat rozkvet určitých oblastí jako jejich přelidnění.

Demografie je možná suché a nezáživné téma, ale bez lidí nejsou dějiny, bez zrození a smrti není běh života, bez rodin ekonomika. Specifické metody demografie – u nichž v podstatě nejde o matematické vlastnosti jednotlivců, nýbrž souboru osob narozených v určité době – dávají šanci skloubit speciálním způsobem roviny jednotlivce a kolektivu. Nejde zde totiž o to, že osud jednotlivce vynásobený stem nebo miliardou dá velice vysoké číslo. Přítomnost stovek nebo miliard v určitém prostoru (nebo také jejich průměrná délka života a porodnost) má spíše důsledky pro jednotlivce: tam, kde převažuje nízká délka života a nízká porodnost, má většina lidí jen málo příbuzných; tam, kde počet obyvatelstva vzrůstá, může dojít k propadu mezd; tam, kde je nízký podíl produktivních ročníků, je třeba uvažovat o tom, jak společnost organizuje transfery pro starší osoby a mládež. Demografie je tedy úzce spojena se sociálními a hospodářskými dějinami.

V demografii nejde jen o zjišťování počtu obyvatel, ale i o jeho důsledky, a proto má rovněž značný význam pro kulturní dějiny – nikoli tak, jak se

**Zkoumání
přítomnosti
lidí**

**Demografie
a kultura**

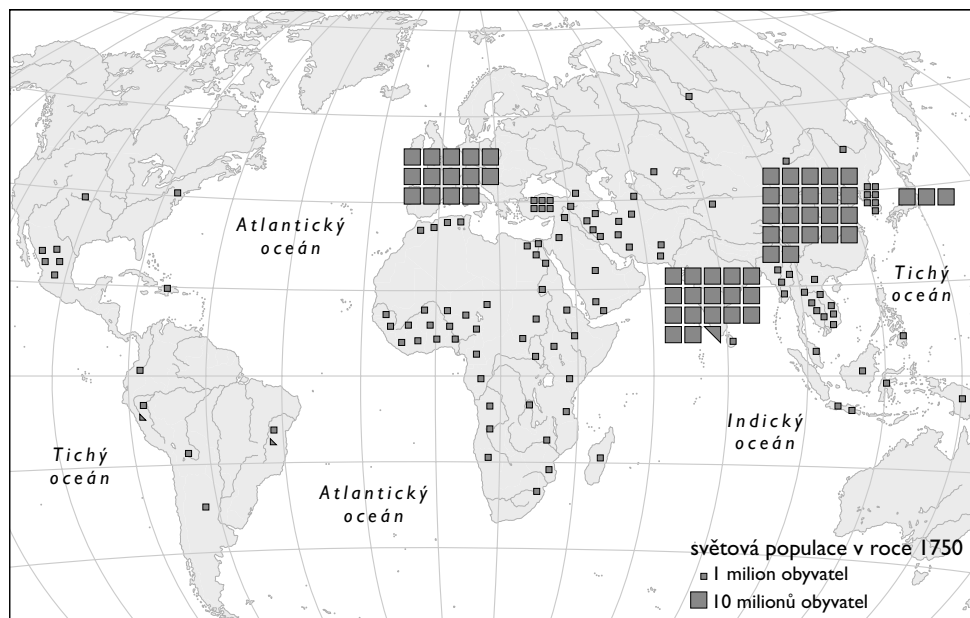
o to starší bádání ne vždy úspěšně pokoušelo, totiž že by z kompetence historických demografů zaměřené na sňatky vyplývala i kvalifikace pro lásku a emoce, z kompetence zaměřené na nemanželské porody kvalifikace pro sexualitu nebo z kompetence orientované na úmrtí kvalifikace pro otázky umění umírání. K tématu lásky a smrti najdeme často kompetentnější informace u teologů, sociologů a literárních vědců než u takovýchto „demografických psychologů“. Je tomu však tak, že populace sestává – z pohledu jednotlivce – vždy z jiných lidí, kteří jsou vnímáni určitým způsobem. Toto vnímání je akutní zejména tam, kde někdo přichází a odchází. Demografické události a struktury tedy představují zlomy, na nichž se historicky různě projevují „demografické konflikty“. U nás jsou dnes takovými aktuálními, žhavými tématy přistěhovalectví, zaopatření ve stáří, interrupce a eutanazie. V přechodu k moderně se diskutovalo spíše o zakládání rodiny, vystěhovalectví a odpovědnosti za děti. Historická demografie se tedy také značně týká percepce a regulace v těchto zlomových bodech. V tom, a nikoli v jen zdánlivě vzušujících dějinách sexuality a smrti je její kulturněhistorický význam.

Změny a komplexní souvislosti

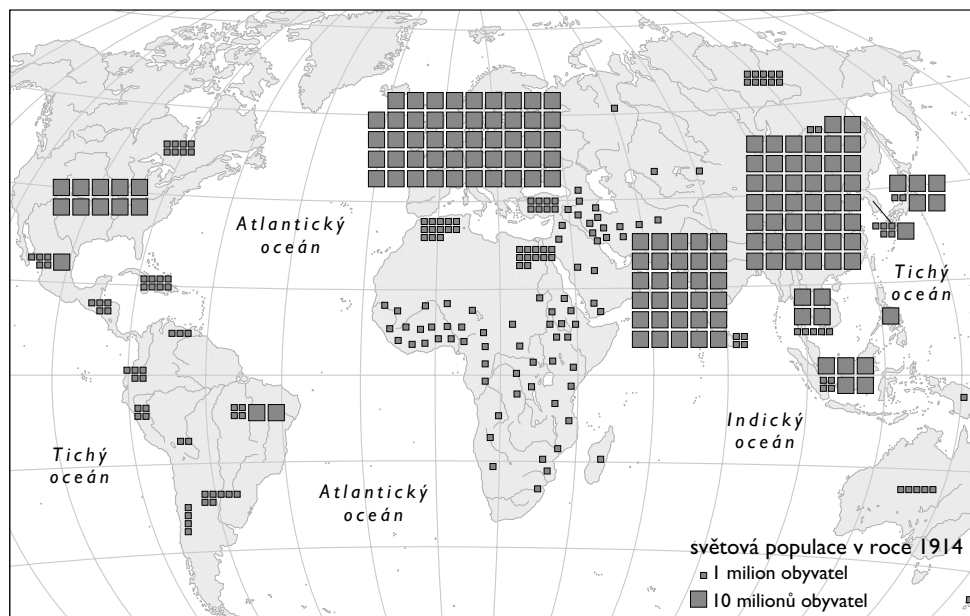
V období let 1750–1914 vzrostla světová populace ze 720 na 1825 milionů lidí. Avšak světová populace tak nebyla jen početnější, nýbrž i evropštější a američtější, zatímco podíl velké Asie a Afriky klesal. Ve stejném období došlo v západních zemích ke dvěma zásadním demografickým procesům: k úniku z „malthusiánské pasti“ a k demografickému přechodu. Oba souvisejí s tímto vzrůstajícím významem Západu a neomezily se pouze na západní severoatlantický svět.

Pojmem „malthusiánská past“ se míní jeden základní problém prakticky všech společností předmoderní doby: hospodářský pokrok, ač možný, byl tendenčně k ničemu, neboť tam, kde se vyrábělo více produktů – zejména potravin, mohlo přežít také více lidí. V předmoderně vedl růst populace vždy k propadu mezd a k nárůstu cen potravin a vysoké ceny zase k hladovým krizím a vyšší úmrtnosti. V levé části grafu 1 můžeme jasně pozorovat tuto souvislost v případě Anglie: na vodorovné ose je uvedena reálná mzda od 14. století, na levé svislé ose velikost populace. Jednotlivé propojené body sestávají vždy z hodnot reálné mzdy a velikosti populace zjištěných pro určité časové okamžiky nebo období. V Anglii do 17. století platilo, že čím vyšší počet obyvatel, tím nižší reálná mzda. Poté (pravá část grafu) začala reálná mzda navzdory zhruba stejné populaci stoupat a přibližně od roku 1800 šplhala populace a reálné mzdy současně. Podobné převrácení fundamentálního vztahu mezi populací a reálnou mzdou lze pozorovat i v jiných zemích, například v Německu, kde k tomuto procesu došlo pouze o něco později.

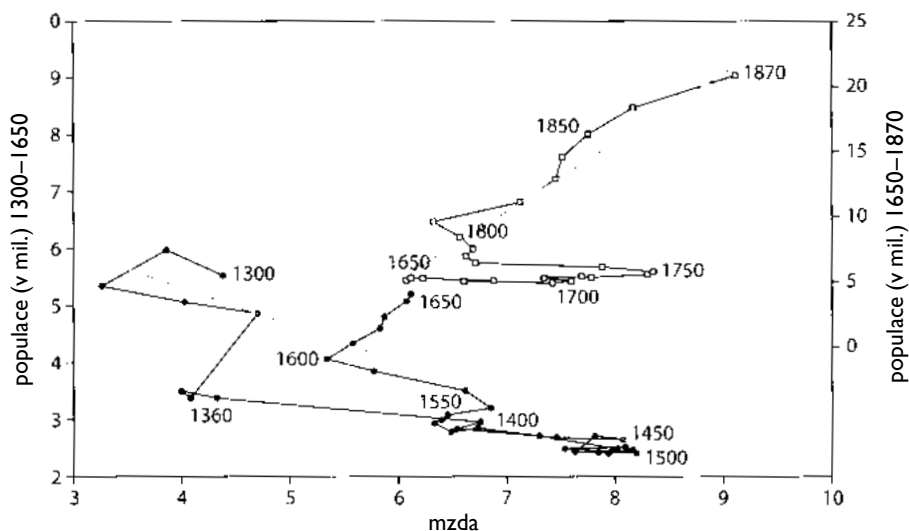

Rozdělení světové populace k roku 1750
 (podle Dupâquier/Bardet 1998, Severní Amerika upravena podle Ubelaker 1988)

Rozdělení světové populace k roku 1914
 (podle Dupâquier/Bardet 1998 a Maddison 2001)

Graf 1: Reálná mzda a populace v Anglii (reálné mzdy londýnských stavebních dělníků podle Allen 2000 [gram stříbra na den dělený náklady v gramech stříbra na spotřební koš životně důležitého zboží ve Štrasburku v letech 1745–1754]; populace podle Clark 2007a)

Hladovým krizím, které fungovaly jako malthusiánské pozitivní zábrany (*positive checks*), mohly populace uniknout preventivní zábranou (*preventive check*): když nerostly tak prudce a na svět přiváděly méně dětí. To potom mohlo vést k trvale vyššímu příjmu na hlavu – ovšem jen omezenou měrou, neboť tuto strategii nešlo dost dobře provádět až do vymření obyvatelstva. Technický pokrok však na rozdíl od změny sňatkového a reprodukčního chování nemohl úroveň příjmů trvale zvýšit; nevyhnutelně vedl k vyššímu počtu přežívajících a tím opět ke stejnému příjmu na hlavu. Tato souvislost typologicky a empiricky dobře doložitelná až do raného novověku přestala v období mezi 1700 a 1800 platit nejdříve v Anglii. Muži a ženy vstupovali do manželství v časnějším věku a zřídka zůstávali svobodní, počet obyvatel narůstal, ale ceny nestoupaly a průměrné příjmy neklesaly, nýbrž s určitým zpožděním rostly. V tom spočívá demografická stránka toho, co se i v nejnovějším bádání na poli globálních hospodářských dějin (například u Roberta Allena a Jana Luitena van Zanden) označuje za průmyslovou revoluci. Průmyslová revoluce znamenala zásadní zlom v hospodářských dějinách: veškerý ekonomický pokrok v předchozích staletích vždy více či méně stále znovu absorboval dodatečný růst obyvatelstva, ale obchodní zisky a inovace od 17. a 18. století už nikoli. Jistě existují dobré argumenty pro to, abychom mohli hovořit o pouhé „industrializaci“; dějiny světa znají četné regionální industrializace a „protoindustrializace“ časově omezeného významu (k tomu viz také

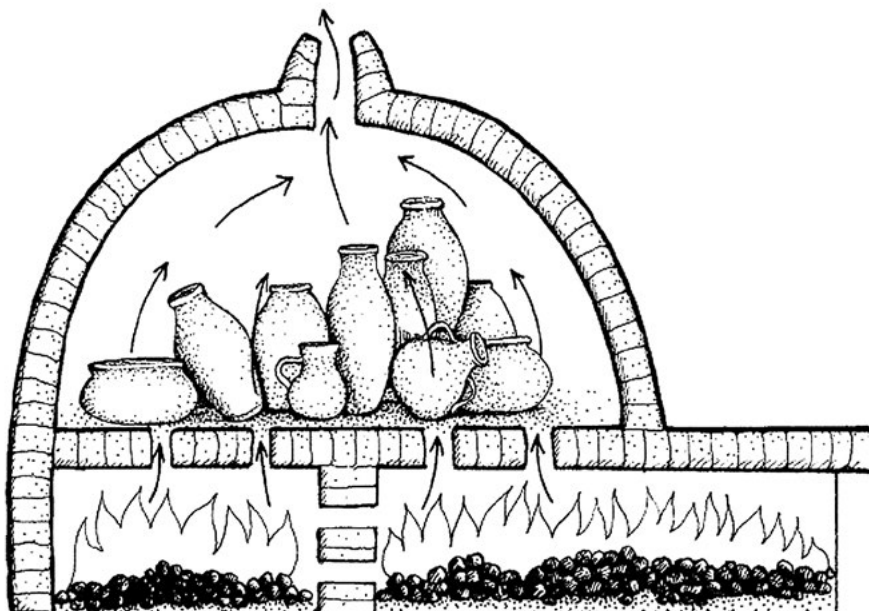
následující kapitole). Radikální zlom v systémové souvislosti ekonomiky a populace, k němuž došlo v 17. až 19. století, nás však také opravňuje hovořit o revoluční změně – nikoli proto, že by tak poprvé vzniklo tržní hospodářství nebo že by evropské společnosti až do 18. století neznaly trh práce, že se s průmyslovou revolucí prosadila myšlenka zisku nebo že růst, který s ní nastal, náhle a prudce táhl ekonomiku vzhůru – nic takového. Průmyslová revoluce spočívá v tom, že pro epochy zobrazené na grafu 1 můžeme vyznačit dvě zcela rozdílné trendové linie: předindustriální, vedoucí zleva dole doprava, a industriální, vedoucí zleva nahoře doprava.

Je sporné a dodnes není skutečně vysvětleno, jak k tomu došlo. Je zde více významných aspektů: jednak došlo k proměně inovací. Před průmyslovou revolucí byly sporadické, ale s ní se zrodilo inženýrské povolání. Od 18. století se systematicky vynalézalo a vynálezcká činnost byla financována, mnohé vynálezy (nikoli všechny) se vyplatily i vynálezci, protože vzniklo patentnictví. Inovace nyní směřovaly rovněž potřebnými směry. Ozřejmují to dva následující obrázky. Na levém vidíme britskou a na pravém čínskou hrnčířskou pec. V britské peci žár uniká nahoru, udržuje se jenom oheň, který může rozdmýčávat jedna osoba. V čínské peci, jejíž stavba je podstatně náročnější, se žár vede systémem více komor vzhůru po svahu a musí se udržovat více ohňů. Postřeh, že v Číně se vyvinuly inovace šetřící energii, v Evropě zas inovace šetřící práci, lze přenést na evropskou industrializaci. V Anglii, kde bylo černé uhlí levné a práce drahá, nahradil fyzickou práci parní stroj; v německém zemědělství s nedostatkem dusíkatých hnojiv a hojností pracovní síly začali chovat dobytek ve stájích, krmit jej a jeho trus pečlivě sbírat a hnojit jím – byla to tvrdá práce, kterou vykonávaly většinou ženy. V ekonomických zákonitostech, jako v „malthusiánské pasti“, platí vždy princip *ceteris paribus* a neznamenají žádné železné, nepřekonatelné překážky, pouze se prosazují s jistým zpožděním. „Malthusiánská past“ byla dostatečně těsná, takže v ekonomice před velkou systémovou změnou se dlouhodobě nijak neprojevovalo, jestliže jednotlivá inovace posunula technologii vpřed. Zcela jiné důsledky měl ale systematický tok inovací, který nastoupil od 18. století.

Druhý aspekt, jímž lze kromě inovací vysvětlit výrazně zvýšenou schopnost západních ekonomik od 18. století absorbovat dodatečný počet lidí, spočívá v geografickém rozšíření produktových trhů. Vyrábí-li se jen místně požadované zboží, jak tomu například bylo u tradičních venkovských řemesel, ve vesnici není velice brzy místo pro druhého, třetího nebo čtvrtého kováře. Už od 16. století se však zejména pro textilní výrobky vytvářely nadregionální, brzy též mezinárodní transkontinentální trhy. Zemím severomořské oblasti, zejména Nizozemí a Anglii, se už v 17. století podařilo dosáhnout ústředního postavení ve světovém obchodě. Když Anglie (po nespělých počátcích kolem roku 1700) začala na sklonku 18. století bavlnu nejen prodávat dál, ale sama ji ve velkém množství vyrábět a exportovat do Afriky a na evropský kontinent, producentům textilu

**Příčiny
změn:
1. inovace**

**2. rozšíření
produktových
trhů**

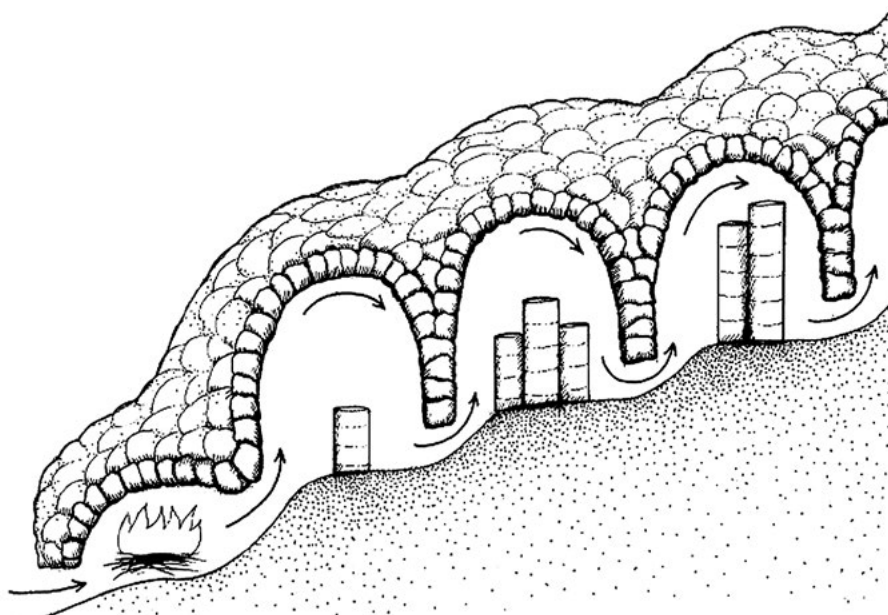

Hrnčířská pec v Anglii (podle Allen 2009)

se celosvětově stlačovaly ceny, ale jen pomalu – většina z nich žila v Indii. V 19. století klesly díky stavbě železnic také ceny za dopravu obilí. Impulsy ke zvyšování zemědělské produkce byly náležitě silné i tehdy, když si vyžadovala zvýšené pracovní nasazení. Rozšíření trhů tlumilo a zpomalovalo propad příjmů, který s sebou tendenčně nesl populační růst.

3. relativně vysoké reálné mzdy

Zatřetí se stále více zdůrazňuje, že vývoj Anglie k inovacím šetřícím práci a k vyšší produktivitě práce byl umožněn proto, že práce zde byla již dlouho relativně drahá. To zase souvisí s tím, že rovněž už dlouho předtím tamní populace nepřibývala tak rychle, jak by bylo možné. Mor, který přišel z Asie, kde je dodnes částečně endemický, zdecimoval ve 14. a 15. století obyvatelstvo četných evropských zemí, včetně Anglie a Nizozemí. Úbytkem obyvatelstva klesly ceny potravin a zvedly se reálné mzdy; opětovný růst obyvatelstva především v 16. století reálné mzdy opět stlačil – s výjimkou Anglie a Nizozemí. Obě země byly centry velkých obchodních impérií, jejich zisky z obchodování tedy hnaly mzdy nahoru; vysoká úroveň mezd dávala na pracovním trhu šanci zejména mladým ženám, což umožňovalo odkládat sňatek, takže populace rostla pomaleji. V tom se někdy spatřuje vznik velice speciální kultury samostatnosti, jež utvářela vztahy mezi evropskými pohlavími a generacemi západně od Petrohradu a Terstu: lidé uzavírali sňatek z vlastního rozhodnutí, před založením rodiny pracovali určitý čas pro jiné, nebrali se bez rozmyslu, a když už se vzali, potom také sami plně odpovídali za obživu nově založených rodin.

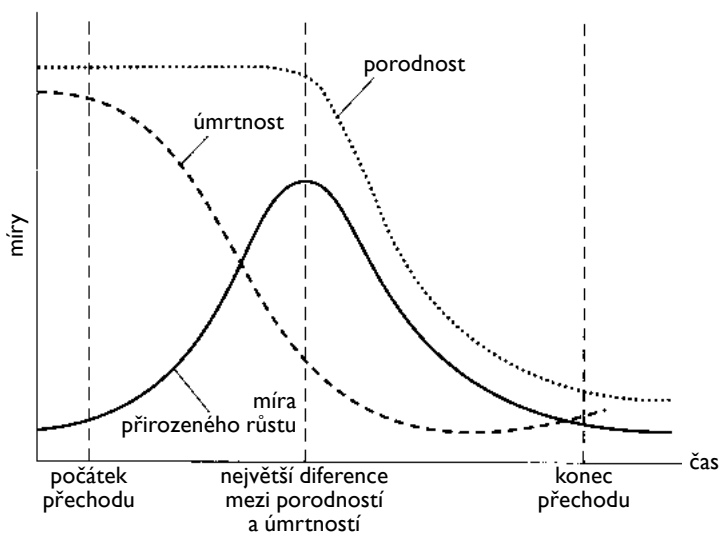
Hrnčířská pec v Číně (podle Allen 2009)

Čtvrtým podstatným impulsem k rychlému a obyvatelstvem neabsorbovanému růstu ekonomiky 19. století se staly dodatečné přírodní vstupy, které se západní severoatlantické ekonomice v té době zpřístupnily. Jednalo se především o „podzemní lesy“ černého uhlí v Anglii, Belgii, severní Francii, Prusku – ceny energie byly v Evropě, zejména v Anglii, podstatně nižší než například v Číně, kde proto inovace spočívaly spíše v úspoře energie než práce. Dodatečné vstupy dávala také rozsáhlá území, jež byla při zatlačování původního indiánského obyvatelstva osidlována na severoamerických okrajích evropského, nebo lépe řečeno evropeizujícího se světa. Zde historickou demografií spojuje s růstem ekonomiky téma migrace.

4. přírodní zdroje

19. století bylo dobou velkých migračních pohybů zejména z Evropy do Severní Ameriky (viz str. 83n). Starší teorie „migračního přechodu“ praví, že populace v předmoderních společnostech byla v zásadě usedlá a že masové migrace a tím využití nových prostorů umožnila teprve modernizace Evropy. Náš obraz středověku a zvláště pak raného novověku se však v posledních desetiletích značně změnil. Evropa a svět se nám jeví plny pohybu z jednoho místa a kontinentu na druhý, a to odjakživa: vyprávění o řemeslnících, vagantech, učencích, vikinzích a „cikánech“, nomádech, Búrech a Zuluech, objevitelích, křižácích a otrocích nasvědčují tomu, že migrace vždy a všude patřila ke *conditio humana*. To je také pravda, ovšem se dvěma výhradami: v 19. století byla míra migrace

Migrace

Graf 2: Model demografického přechodu (podle Livi-Bacci 1977)

skutečně výrazně vyšší než jindy a evropskou společnost především výrazněji než jiné utvářely pracovní trhy – trhy „volné“ práce, které svým specifickým spojením uzavírání individuálních smluv a osobně zavazujícího právního vztahu představují po staletí vytvářenou a nijak samozřejmou právní konstrukci. Většinu evropské migrace do zámoří lze chápat jako rozšiřování evropských pracovních trhů. Alternativní možnost, totiž využít zemi v „Novém světě“ jako ekonomický input, spočívala v dovozu nesvobodných pracovních sil. To se týkalo jak afrických otroků, tak asijských kuliů (smluvních dělníků, kteří neměli šanci vymanit se ze svých závazků). Čím více se nedostávalo pracovních sil a čím rozlehlejší byla země, tím spíše se tak dělo násilím. Instituce otroctví, napůl importovaná z Afriky a napůl převzatá z evropského antického Středomoří, měla v 19. století dva problémy – demografický a politický. Demografický problém spočíval v tom, že v žádné novosvětové plantážní společnosti s výjimkou USA se otrokářům bez obchodu s otroky nedařilo zotročené obyvatelstvo reprodukovat. Obchod s otroky byl však už v letech 1807–1808 aspoň z americké a ještě významněji z britské strany zakázán – třebaže trvalo dlouhý čas, než se tento zákaz prosadil například v Brazílii nebo také v afrických společnostech lovců otroků. Politicky mělo otroctví zejména v USA a v britské koloniální říši ten problém, že otroci ho nechťeli a svobodní dělníci se ho obávali. Zároveň odporovalo křesťanským, zejména protestantským hodnotám, mezi něž patří rovnost lidí. Otroctví jako instituce se během necelého století sahajícího od povstání otroků na Haiti v roce 1791 po jeho opožděné zrušení v Brazílii v roce 1888 zhroutilo – hospodářsky

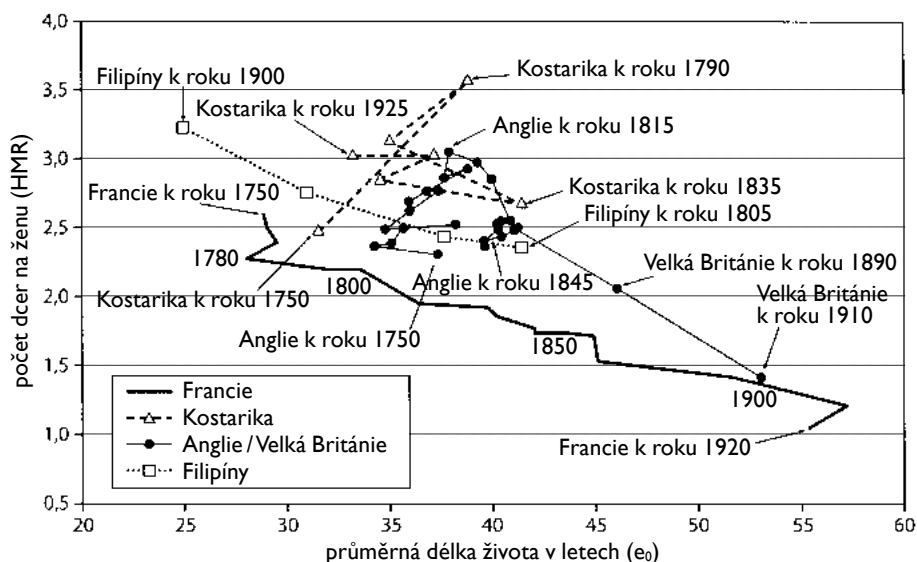
veskrze výkonný výrobní způsob byl odstraněn nikoli silou ekonomického pokroku, jak se mnozí současníci domnívali, nýbrž prostřednictvím politiky a náboženství.

Vedle úniku z „malthusiánské pasti“ je druhým zásadním procesem „demografický přechod“, ke kterému došlo v 19. století nejdříve v severozápadní Evropě: pokles úmrtnosti a porodnosti, jenž byl ve 20. století ustanoven jako vzor a model rozvojové politiky pro celý svět. „Demografickým přechodem“ neboli „demografickou revolucí“ se především míní popis tohoto procesu, který jako takový je pojmenován nesporně a rychle: to, že naše děti přežijí první dny a měsíce života a že dosáhneme věku přes osmdesát let, je pro nás zde a nyní nesrovnatelně jistější než pro naše předky kolem roku 1700, a takový nárůst délky života představuje celosvětový proces. Zároveň už nemíváme v průměru čtyři až šest dětí, jak bylo běžné v Evropě 18. století, nýbrž jedno až dvě (nebo žádné). I tento trend je celosvětový. S „demografickým přechodem“ jako modelem jsou také spojeny hypotézy typického průběhu těchto procesů, jak ukazuje graf 2. Podle něj byly porodnost a úmrtnost zpočátku zhruba na stejné úrovni, poté klesla nejdříve úmrtnost a po ní s jistým zpožděním porodnost. Tato skutečnost vedla k prudkému nárůstu populace, až se porodnost a úmrtnost nakonec ustálily na nízké úrovni. Je to představa v mnoha ohledech mylná. To platí už pro předpřechodový normální stav víceméně nerostoucí populace, jež předpokládá. „Malthusiánská past“ totiž neznamená, že populace nemůže růst, nýbrž jen to, že příjem na hlavu zůstává i při technickém pokroku tendenčně konstantní, protože populace na něj reaguje růstem. V mnoha evropských a mimoevropských regionech bylo už 18. století, ba dokonce století šestnácté, fází rostoucí populace. Nesmíme se tudíž domnívat, že růst populace spočívá ve zpoždění poklesu porodnosti za poklesem úmrtnosti. Graf 3 ukazuje průběh hrubé míry reprodukce (tedy průměrný počet děvčat, která se narodí jedné ženě během jejího reprodukčního období; HMR) a průměrné délky života v případě Francie, Anglie, Kostariky a filipínské vesnice v 19. století. Není nijak pravidlem, že nejdříve klesá úmrtnost a teprve po ní porodnost. Tak tomu bylo ve Švédsku, tedy v zemi, jejíž data jsou nejdéle známá, ale ve Francii se jednalo o paralelní procesy a v Anglii nejdříve stoupala porodnost. Kostarika vykazuje v 19. století prudké výkyvy a filipínská vesnice ve světle přechodové teze dokládá až neskutečný průběh klesající průměrné délky života a stoupající porodnosti. Jako obecně platný model je „demografický přechod“ zjevně nevhodný.

Za těmito problémy vězí zásadnější otázka, co je vlastně hnací silou v „demografickém přechodu“. To, že porodnost v Evropě (ale například nikoli v Číně) v 19. století klesala, je ovšem důsledkem ekonomického růstu, který s jistým zpožděním vedl k lepší výživě široké populace. Zpoždění nebylo přitom nijak zanedbatelné: trvalo desítky let, než se vyšší hrubý společenský produkt projevil na reálných mzdách, průměrné délce

„Demo-
grafický
přechod“

Faktory
poklesu
úmrtnosti

Graf 3: Hrubá míra reprodukce a průměrná délka života v Anglii, Francii, Kostarice a filipínské vesnici, 1750–1920 (hodnoty vyhlazeny; e_0 a HMR pro Francii podle Wrigley/Schofield 1981, též podle www.mortality.org a www.gapdata.org; pro Anglii podle Wrigley/Schofield 1981; pro Velkou Británii podle Woods 1995; pro Kostariku podle Pérez-Brignoli 2010; pro Nagcarlan vlastní propočty podle Smith/Ng 1982)

života nebo na tělesné velikosti širokých mas. Pokrok v lékařství hrál roli menší – ačkoli brzké zavedení očkování proti neštovicím mělo značný význam. Nemocnice ještě dlouho nemoci spíše šířily, než léčily – dalo se považovat za pokrok, když pacient zemřel aspoň na to, s čím do nemocnice přišel. Industrializace byla sice dlouhý čas z lékařského hlediska krajně nezdravá a lidi se dařilo lákat do rostoucích měst jen značnými příplatky ke mzdě, časem se však městským správám podařilo vybudovat obecní vodovodní a kanalizační sítě a tím nevýhody těsného soužití kompenzovat.

Příčiny poklesu porodnosti

Odpověď na otázku, proč došlo k poklesu porodnosti, není lehká – je to otázka, s níž je dnes spojená také otázka smysluplné strategie rozvojové politiky vzhledem k celosvětovému růstu populace. Lze o ní uvažovat zásadně dvěma způsoby. Ve své původní formě, rozvinuté vzhledem k politickému objevu „třetího světa“ kolem roku 1945, tato teorie demografického přechodu hlásala, že pokles porodnosti je přímo automatickým důsledkem ekonomického růstu a snížení dětské úmrtnosti. Z toho vyplývá politické doporučení, že populační politiku vlastně nepotřebujeme: „Rozvoj je nejlepší antikoncepce.“ Podle jiného názoru pokles porodnosti představuje vlastně kulturní proces spočívající na celosvětovém prosazení našeho dnešního modelu párových a rodinných vztahů, ve kterém sexu-

alita a reprodukce jsou odděleny a velikost rodiny lze zásadně plánovat. Rozvojová politika by se tak valnou měrou zakládala na šíření tohoto západního kulturního modelu po celém světě.

Cesty do demografické moderny

Problematika, jíž jsme se právě zabývali, se vztahuje na dva procesy, které v Evropě probíhaly mezi 18. stoletím a počátkem století dvacátého. Západ zpočátku odlišovaly od ostatních částí světa a částečně globálními se staly až ve 20. století. Jak k tomu došlo? Jak lze tyto dva zásadní zlomy vysvětlit? Únik z „malthusiánské pasti“ předchází demografickému přechodu; tím, jak došlo k industrializaci, se bude zabývat následující kapitola. Některé možné předpoklady toho, co lze nazvat „průmyslovou revolucí“, nemají přitom nic společného s demografickým přechodem, spíše s demografickým chováním. Tak například jeden možný předpoklad industrializace se dává do souvislosti s růstem populace: kdyby populace narůstala příliš rychle, stimul k vynálezům šetřícím práci by byl slabší. Jiná představitelná souvislost se týká prostorové mobility. Někteří autoři spatřují revolučnost průmyslové revoluce ve vytvoření volných pracovních trhů. To odpovídá představě „tranzice mobility“, podle níž předindustriální společnost formoval usedlý způsob života, zatímco industriální moderna se vyznačovala vysokou mírou migrace. Otázkou, jaké možné cesty vedly k obecně načrtnutému směru, se nyní budeme zabývat především ve srovnání západní společnosti a asijských společností.

K narození a úmrtí dochází v rodině, nikoli na pracovišti – i když jasně oddělení rodiny a podniku vytvořila až moderna. Chceme-li pochopit demografický přechod, musíme se pozorněji podívat na rodinné systémy. To zcela určitě platí pro narození, kterými se budeme zabývat nejdříve, ale možná i pro úmrtí. Velice zjednodušená představa o demografickém přechodu by mohla spočívat v tom, že pro minulost se odhaduje porodnost odpovídající možnostem lidského (tj. ženského) těla. Hrubá míra reprodukce (HMR) by pak byla asi šest (tedy šest dcer, respektive dvanáct dětí na ženu), jak se pozorovalo u Frankokanaďanů v 17. století a u novokřtěneckých hutteritů ve 20. století. Takové hrubé míry reprodukce se však v zemích takzvaného třetího světa ve dvacátém ani v devatenáctém století, aspoň podle dat, jež máme k dispozici, příliš nevyskytují. V Kostarice a ve filipínské vesnici, pro kterou máme data od počátku 19. století (graf 3), činí hrubá míra reprodukce v období 1800–1920 maximálně čtyři, většinou ale dvě až tři. Taková čísla byla normální i v evropských zemích kolem roku 1799 nebo 1800, a to jednak proto, že hodně žen bylo (ještě) neprovdáno, jednak proto, že ženy a muži v manželství neplodili tolik dětí, jak je fyzicky možné. Něco podobného platí i pro Čínu, jíž si evropské demografické či populační myšlení od Malthusových dob představovalo

**Demo-
grafická
a průmyslová
revoluce**

**Nižší úroveň
porodnosti**

jako protipól zdrženlivé Evropy – jako společnost, ve které všichni vstupují velice brzy do manželství a rodí se tolik lidí, že přebytečná populace pohltí veškerý technický pokrok. Jenže taková historická Čína nebyla: do manželství sice vstupovali (skoro) všichni, ale jednalo se převážně o sjednané sňatky, jež na rozdíl od sňatků evropských, které od středověku spočívaly na konsensu snoubenců, nebyly tolik spojeny s intenzivním sexuálním vztahem. V čínské patriarchální společnosti opírající se o stát se páry nespojovaly z vlastního rozhodnutí, nerozhodovaly samy, kdy chtějí děti, ba dokonce nemohly rozhodovat ani o tom, zda jejich děti mají přežít – míra porodnosti byla tudíž v Číně před demografickým přechodem nižší nežli v Evropě. Představa „přirozené porodnosti“, již potom v průběhu modernizačního procesu vystřídá „regulace porodnosti“, je proto zavádějící.

Porodnost jako sociální faktor

Porodnost není věc přirozená, nýbrž sociální. Závisí na tom, do jakých vztahů lidé vstupují a jak je utvářejí. Tradiční společnost (a tím i všechny nezápádní společnosti) si často mylně představujeme jako přesný opak naší současnosti. Vzhledem k tomu, že v zakládání našich párových vztahů hrají velikou úlohu emocionalita a svobodný výběr, domníváme se, že manželství v Evropě 18. století a ve třetím světě byla obecně sjednaná a spočívala na materiálním základu – nebo že tomu tak dosud je. Protože u nás používání běžných farmaceutických technik k zabránění početí představuje především u děvčat významný aspekt dospívání a přebírání odpovědnosti za sebe, domníváme se, že těhotenství v tradičních společnostech ani nepatřilo do okruhu toho, o čem by páry nebo ženy rozhodovaly samy. Z toho pramenící pochopitelný sklon představovat si předmoderní a mimoevropský svět jako negativ naší současnosti však stírá velké rozdíly mezi kulturami.

Možnosti kontroly porodnosti: I. stopping

Úroveň porodnosti před demografickým přechodem – na půli cesty mezi tím, co je biologicky možné, a tím, co se v moderně stává normálním – lze vysvětlit třemi způsoby kontroly porodnosti: jsou to *stopping* (zastavování), *spacing* (prokládání) a *starting* (zahájení). *Stopping* odpovídá modernímu plánování rodičovství, kdy lidé mají tolik dětí, kolik si přejí, a další už neplodí. V předmoderní společnosti je to jednak technicky obtížné, neboť bezpečné metody (kondomy, antikoncepční pilulky, přirozené plánování rodičovství) nejsou ještě vyvinuty a běžné metody (kojení a *coitus interruptus*) ne vždy fungují. Na druhé straně je vzhledem k vysoké dětské úmrtnosti také sporné, zda má *stopping* při dosažení „cílového počtu dětí“ vůbec smysl. Kdy nastoupil *stopping*, bylo dlouho významným tématem bádání historické demografie. Už pro období kolem roku 1700 jsou doloženy rodiny ze švýcarských vyšších městských vrstev, jež měly jistý zájem na tom, aby své syny umístily například v městské radě, ale toho mohly dosáhnout jen u omezeného počtu dětí. Možná tu sehrává roli také kalvinismus jako náboženský směr kladoucí důraz na osobní odpovědnost jednotlivce. Ve většině evropských regionů však došlo k poklesu porod-

nosti, jehož původ lze spatřovat ve *stoppingu*, teprve ve druhé polovině 19. století. Ačkoli byl tento proces (v princetonském projektu) důkladně probádán na základě dat k relativně velkým geografickým jednotkám, nejsou jeho výsledky jednoznačné. Někteří autoři argumentují tím, že nelze najít tvrdé, měřitelné ekonomické stimuly, a proto se jedná o „ideacionální“ proces, tedy o ireverzibilní rozšíření ideje, v té době pro evropskou mentalitu nové, že lze i přestat plodit děti. Z toho vyvozují, že pro dnešní země třetího světa je nesmírně důležité, aby se v nich namísto regulace realizovaly populačněpolitické programy podporující myšlení, které považuje porodnost za něco ovladatelného, a zároveň šířící metody moderní medicíny. Jiní autoři na základě jemněji diferencovaných dat (v Prusku: zemské okresy místo vládních obvodů) zjistili, že zaměstnanost žen, přítomnost učitelů a úroveň příjmů jsou velice dobře prokazatelné ekonomické veličiny, jež měly vliv na pokles evropské porodnosti. V tomto pohledu vychází porodnost zásadně z potřeb rodičů, které se v průběhu vývojového procesu prostě mění: gramotné ženy mají lepší podmínky pro získání lépe placené práce, každé další dítě pak znamená zřeknout se příjmu. Nějaké propagování plánovaného rodičovství je tedy buď zbytečné, nebo odporuje potřebám rodičů.

Druhá možnost kontroly porodnosti je *spacing*. Starší bádání ho skoro nepovažuje za variantu kontroly porodnosti, podle něj je důležitý pouze *stopping*. Delších intervalů mezi porody se obvykle dosahuje hlavně nepříliš spolehlivými antikoncepčními metodami, především kojením a přerušovanou souloží (*coitus interruptus*). Z dotazníkových šetření víme, že druhá metoda byla kolem roku 1900 značně rozšířená v berlínských a londýnských dělnických rodinách. Lékaři ji nedoporučovali: lékařský přístup k zabránění početí se již tehdy orientoval na pohlavní akt zahrnující mužské vyvrcholení, jež bylo třeba neutralizovat metodami zaměřenými na ženské tělo a vyžadujícími si přípravu a plánování (např. pesar). Dotazníkové akce ukazují, že sexualita ve spíše tradičním, předburžoazním prostředí nemusela takovým buržoazně lékařským představám nutně odpovídat; na druhé straně běžná manželská sexualita zanechává v pramenech tak málo stop, že o jejích praktických aspektech lze jen stěží říct něco jistého.

V mezikulturním srovnání se rozdílly projeví zřetelněji: nízká porodnost typická pro čínskou rodinu 18. a 19. století kontrastuje se západní Evropou, kde manželství v podstatě nejenže nebylo předběžnou podmínkou pro pohlavní život, nýbrž naopak pohlavní život představoval ústřední část manželského života. Když čteme duchovní a světská morální kázání 19. století, zdá se nám, že západní Evropu utvářela „viktoriánská“ a sexualitě nepřátelská kultura. Ale je to dáno především tím, jak zárlivě se v této kultuře střetil přístup do manželství a jaké pohoršení vyvolávalo chování těch, kteří se ubírali oklikami. V manželství jako takovém to vypadalo jinak. Ve srovnávání Východu a Západu je nápadné, že k aktivnímu,

2. spacing

Porodní intervaly v mezikulturním srovnání

úspěšnému životu v západní Evropě nepatřil jen dům a dvůr (nebo živnost a povolání) a manželství, nýbrž i to, že dokud to bylo biologicky možné, rodily se v manželství děti. Kolik jich bude, o tom mohli sezdaní mužové a ženy rozhodovat sami; do jejich sexuálního života jim nikdo nemluvil. V Číně tomu bylo jinak: konfuciánské učení doporučovalo pohlavní zdrženlivost, neboť muže příliš častá ztráta semene oslabuje. Především však nebylo na páru, aby rozhodoval, zda zplodí či nezplodí dítě. Byla to záležitost, o níž rozhodovala rodina (čítající více párů), a rodina v Číně a v Japonsku rovněž určovala, kteří nadbytečně zplození a nadbyteční novorozenci se usmrtí. To v Evropě bylo zabíjení dětí tabuizováno; místo japonského *mabiki* („protrhávání sazenic“) a čínského *ni jing* („utopit dítě“) tu byl všeobecně znám termín „nalezenec“. Špitály, především v katolické Evropě, přijaly kolem poloviny 19. století přes 100 000 odložených dětí, z nichž většina pocházela od sezdaných párů.

Cesta k delším porodním intervalům tedy vedla především přes *coitus interruptus* a manželskou abstinenci, a navíc tu existovala oklika přes zabití nebo odložení dítěte. Další významnou metodu *spacingu* představovalo kojení. Vzhledem k tomu, že pravidelné kojení potlačuje ovulaci, lze je skutečně považovat za antikoncepční metodu, ačkoli lékaři před jejím používáním varují a programy plánování rodičovství motivované populační politikou ji propagovaly jen zřídka. Kojení je jinak prostředek sloužící nejen tomuto účelu, ale především výživě dítěte. Zdá se, že se nepraktikovalo podle momentálního přání dítěte, nýbrž krajově různě (např. v severním Německu spíše dlouhodobě, v jižním Německu krátce). Extrémně vysoký počet dětí ve Švábské Albě souvisí s tím, že se tam obvykle nekojilo – děti krmili kaší z mléka a obilí, která se ze šetrnosti a se zhoubnými následky často připravovala na více dní dopředu. To vedlo k vysoké kojenecké úmrtnosti, jež se kompenzovala častějšími porody, změna v těchto horách nastala až ve 20. století díky kampani za kojení. Otevřenou otázkou zůstává, do jaké míry lze chování nekojících horalek a kojících Severoněmek interpretovat jako vědomou, nebo poloautomatickou, obecně běžnou strategii.

3. starting: Třetí významnou cestou k nízké míře reprodukce je vedle regulace porodnosti a porodních intervalů *starting*, tedy zahájení rodičovství. Evropa, zvláště pak severozápadní, se tradičně lišila od jiných regionů světa tím, že dospělí mohli zůstat svobodní. Brali se pozdě, mnozí do manželství vůbec nevstupovali. Britský matematik John Hajnal v 50. letech 20. století zjistil, že západně od spojnice Terst-Petrohrad (nyní tzv. Hajnalova linie) platil „evropský“, tj. západoevropský sňatkový vzorec: do manželství se vstupovalo později. Východně od ní tomu bylo (a je) jinak: v ruském sčítání lidu v 19. století se vždy výslovně zdůvodňovalo a vysvětlovalo, proč nějaký osmnáctiletý muž je oproti zvyklostem dosud svobodný („zmrzačený“, „ohavný“, „hloupý jako poleno“). Oproti tomu na Západě bylo zcela přijatelné staromládenectví nebo staropanství. Částečně se

jedná o dědictví celibátu mnichů a jeptišek i diecézních kněží zavedeného již ve středověku. Od reformace se svobodný stav dostával pod stále větší tlak: byl podezřelý jako zbytečná forma života, za níž se tušily nepředstavitelné pohlavní výstřednosti; konkurovalo mu manželství sakralizované od Lutherových dob a ve světské oblasti se proti němu stavěl zákon „proti setrvávání osob ženského pohlaví ve stavu svobodném“. Avšak v katolických zemích, jako například v Irsku, sehrával náboženský a světský svobodný stav demograficky veskrze významnou roli. Také selské rodiny na kontinentu nezřídka umožňovaly i svobodným dětem zůstat na statku. To, že někdo zůstal svobodný, nevypovídalo bezpodmínečně o neúspěchu, mohlo se jednat i o vlastní volbu. To je odvrácená strana skutečnosti, že vstup v manželský stav se na Západě z církevněprávního hlediska zakládal zásadně na konsensu páru, a nikoli na nějaké smlouvě mezi rodinami (ač na to starší příbuzní pohlíželi kriticky). Římskokatolická církev už v raném středověku přesunula – spekovalo se, že z ekonomických důvodů – uzavírání manželství z kompetence příbuzenstva do rukou páru, povýšila manželství na svátost a zakázala sňatky mezi příbuznými. Navíc instituce věna, oproti ceně za nevěstu rozšířená v Africe, upravovala v Evropě, ba na celém eurasijském kontinentu, ekonomické rodinné vztahy. To znamená, že nově založená manželství byla materiálně posílena ze strany nevěstiny rodiny a nabývala v nich na vážnosti zejména žena. Cena za nevěstu naopak znamená, že rodina, které bude podřízena a pro níž bude pracovat, považuje ženu za zboží, za objekt vysoké ceny, a že ji proto musí od jejího otce odkoupit. Západní Evropa byla tedy již od středověku regionem, kde páry a ženy zaujímaly vůči příbuzenstvu a otcům relativně silnou pozici.

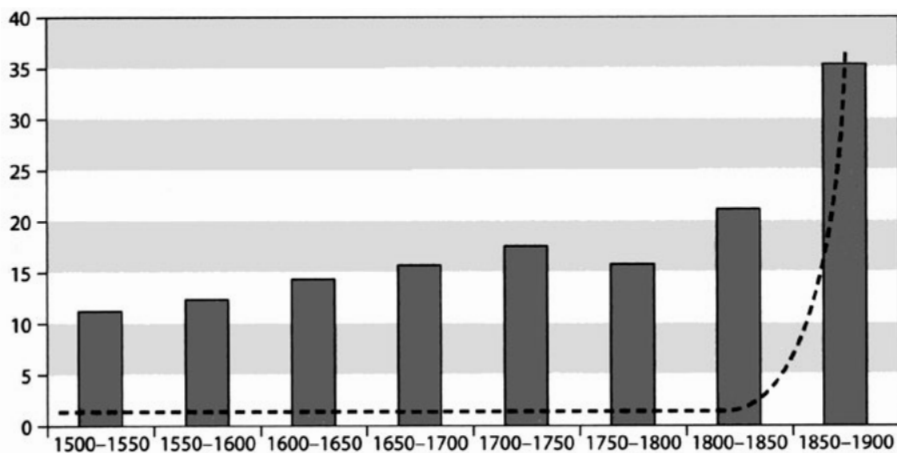
K evropskému sňatkovému modelu nepatří jen možnost zůstat svobodným, ale i pozdní sňatek. „Pozdní“ znamená, že průměrný sňatkový věk činil zpravidla minimálně dvacet pět, často třicet i více let. Tak byl mezi pubertou (často až v 17 nebo 18 letech) a prvním porodem časový úsek, který výrazně redukoval možný počet dětí. K typickému životu mládeňců a děvčat patřila fáze dospívání, kdy jako učni, pacholci nebo děvečky pracovali pro jiné domácnosti nebo podniky. Pro toto období zpravidla neexistoval žádný výslovný zákaz uzavření manželství, ale sňatkem se služební poměr obvykle rozvázal, a proto nemělo smysl vstupovat do manželství příliš brzy. Rozumnější bylo naspořit si ze mzdy, protože sňatek měl zásadní význam pro postavení páru v systému sociální podpory. V západní Evropě se očekávalo, že sezdaný pár dokáže uživit sebe a své děti. Jestliže se mu to nepodařilo, nepřipadal už na obtíž rodičům muže nebo ženy, nýbrž obci, a proto se leckde občas pokoušeli bránit dolním vrstvám v uzavírání manželství. Zakládání vlastní domácnosti vstupem do manželství, čelední služba a existence chudinské péče ze strany obce, nikoli rodiny, jsou tedy klíčové prvky vysvětlující evropský sňatkový vzorec. Tento vzorec kontrastuje s asijskými formami rodiny, v nichž změny sňatkového chování byly strategickou reakcí na nedostatek: v Číně

**Starting:
sňatkový věk**

a Japonsku například zůstávalo mnoho mužů svobodných, protože poměr pohlaví byl vychýlen usmrcováním dětí. Velké komplexní rodiny v Indii nezářka rozhodovaly o tom, že se někteří muži žijící pod jejich střechou neožení nebo že se bratři budou dělit o jednu ženu. Sňatky nefungovaly jako demografická regulační veličina pouze v Evropě, speciálně evropské však byly sociální formy samostatnosti rodin a mimorodinného pracovního trhu.

Migrace Na tomto místě se můžeme zamyslet na tím, zda by součástí světových dějin „demografické revoluce“ neměla být také migrace (srv. též kap. „Migrace v kontextu globalizace, kolonialismu a světových válek“ ve svazku 6). Migrace projevující se kolonizací a obchodem, otroctvím a výzkumnými expedicemi je zjevně již v 18. a 19. století významným aspektem globalizace ve smyslu sjednocování světa. Že nadto svým dílem přispěla k úniku z „malthusiánské pasti“, lze demonstrovat spíše na americkém než na anglickém hospodářském růstu: zvýšené nasazení vstupů (tedy růst, aniž se zvýší technická efektivita) bylo možné tam, kde existovala kombinace velkých přírodních zdrojů v podobě půdy a přicházejících a rychle se reprodukcujících lidí – americké dějiny se vykládaly jako dějiny „hranice“ (frontier), tedy hranice osídlení posunující se na západ. Už v 18. století si Benjamin Franklin povšiml vysoké porodnosti u amerických osadníků; imigrace a fertilita byly tedy paralelní procesy.

Migrace jako vyrovnávání tlaku? Sporné je, zda emigrace a úmrtnost byly podobně dvěma stranami jedné mince, takže migrace by se dala interpretovat jako jakési celosvětové vyrovnávání demografického tlaku. Odcházelo se především z míst, kde jinak hrozila smrt hladu? Například v případě Irska, kde plíseň bramborová v letech 1845–1849 zničila celou úrodu brambor a následkem toho umíraly statisíce lidí a další statisíce se vystěhovaly, tato interpretace vyhovuje – i když možná nikoli zcela, neboť pro irské drama nebyl rozhodující nepoměr populace a množství potravin, nýbrž chybějící kupní síla a tržně radikální politika britské vlády, která za hladové katastrofy nezastavila export obilí z Irska. Na druhé straně hlad jako standardní vysvětlení emigrace byl například v německých zemích (v 18. století se do Ameriky vystěhovalo asi 100 000 osob, v letech 1820–1920 5,5 milionu) mnohem spíše sociální konstrukcí než odrazem reality. Německé úřady, vlády a osvícení sociální teoretikové si nechtěli připustit, že odchod poddaných, spadajících pod státní péči, svědčí o politickém selhání státu, o špatném hospodaření, hladu a „přelidnění“. Zrodila se tak konvenční interpretace vystěhovalectví do Ameriky jako katastrofy, příběhu svedení a strasti, v němž zůstalo neodhaleno, do jaké míry vystěhovalectví do Ameriky souviselo s odůvodněnou přitažlivostí Nového světa a se splněním životních plánů milionů. Takový příběh dodnes podává největší německé muzeum vystěhovalectví v Bremerhavenu (Deutsches Auswandererhaus), které napodobuje známé mosazné dlažební kameny na paměť obětí holokaustu („Stolpersteine“) a obklopuje se kameny, do nichž je vyraženo jméno

Graf 4: Míra migrace v Evropě, 1500–1900 (podle Lucassen/Lucassen 2009)

vždy jednoho vystěhovalce – naše vzpomínková kultura si vyžaduje oběti, ignoruje miláčky Štěstěny, pomíjí to, co je navzdory své mimořádnosti normální, všednost toho, co my, dnešní lidé žijící v jistotách, považujeme za obrovský krok do nejistoty.

Jestliže se proto na vystěhovalectví pohlíží příliš zřídka jako na účast na trzích s půdou a pracovních trzích, což v 19. století nebylo zhora ničím zásadně novým, je potom představa „migračního přechodu“, velkého zlomu mezi usedlou předmodernou a mobilní modernou zcela zavádějící? Na tuto otázku je třeba dát dvě odpovědi – jednu kvantitativní a jednu vztahující se na systémovou logiku migrace: v kvantitativním, množstevním pohledu se zřejmě již upustilo od starší představy založené na teorii modernizace, podle které byly předmoderní společnosti v Evropě i mimo ni imobilní. Namísto toho nejenže se dějiny migrací dnes považují (a právem) za dějiny světa, nýbrž také (což je už poněkud problematické) dějiny světa za dějiny migrací – jako by je vždy a všude stejnou měrou utvářely migrace, jako by pro určité epochy a regiony nebylo charakteristické či zajímavé též setrvávání na místě nebo si nevyžadovalo aspoň vysvětlení. Aktuální odhady míry evropské migrace od 16. století nabízejí značně diferencovaný obraz. Zahrnují přeshraniční emigraci a migraci, námořníky a vojáky i migraci z venkova do měst. Co (bohužel) chybí, je takzvaná mikromobilita, tedy migrace mezi menšími místy. I to by bylo významné téma, neboť starší bádání ještě vycházelo z toho, že například typická předmoderní francouzská vesnice představovala genetický izolát, v němž se příbuzenské vztahy omezovaly na sousedstvo. Tyto izoláty podle tohoto staršího bádání prolomila až modernizace. I bez přihlédnutí k těmto mikromigracím graf 4 ukazuje, že míra migrace v Evropě (na hlavu obyvatelstva) sice

Světové dějiny jako dějiny migrací?

už v raném novověku nebyla řádově pod mírou 19. století, ale že stará teze o vývojových přechodech prostorové mobility (*mobility transition*; vyznačena jako přerušovaná čára) není zcela mylná. Zdvojnásobení míry migrace v pozdním 19. století však začíná na obecně dost vysoké úrovni. V Nizozemí, tedy v centru západoevropského úniku z „malthusiánské pasti“, dosáhla míra migrace už kolem roku 1600 na 70 procent, a to především kvůli silné urbanizaci a rozmachu mořeplavby.

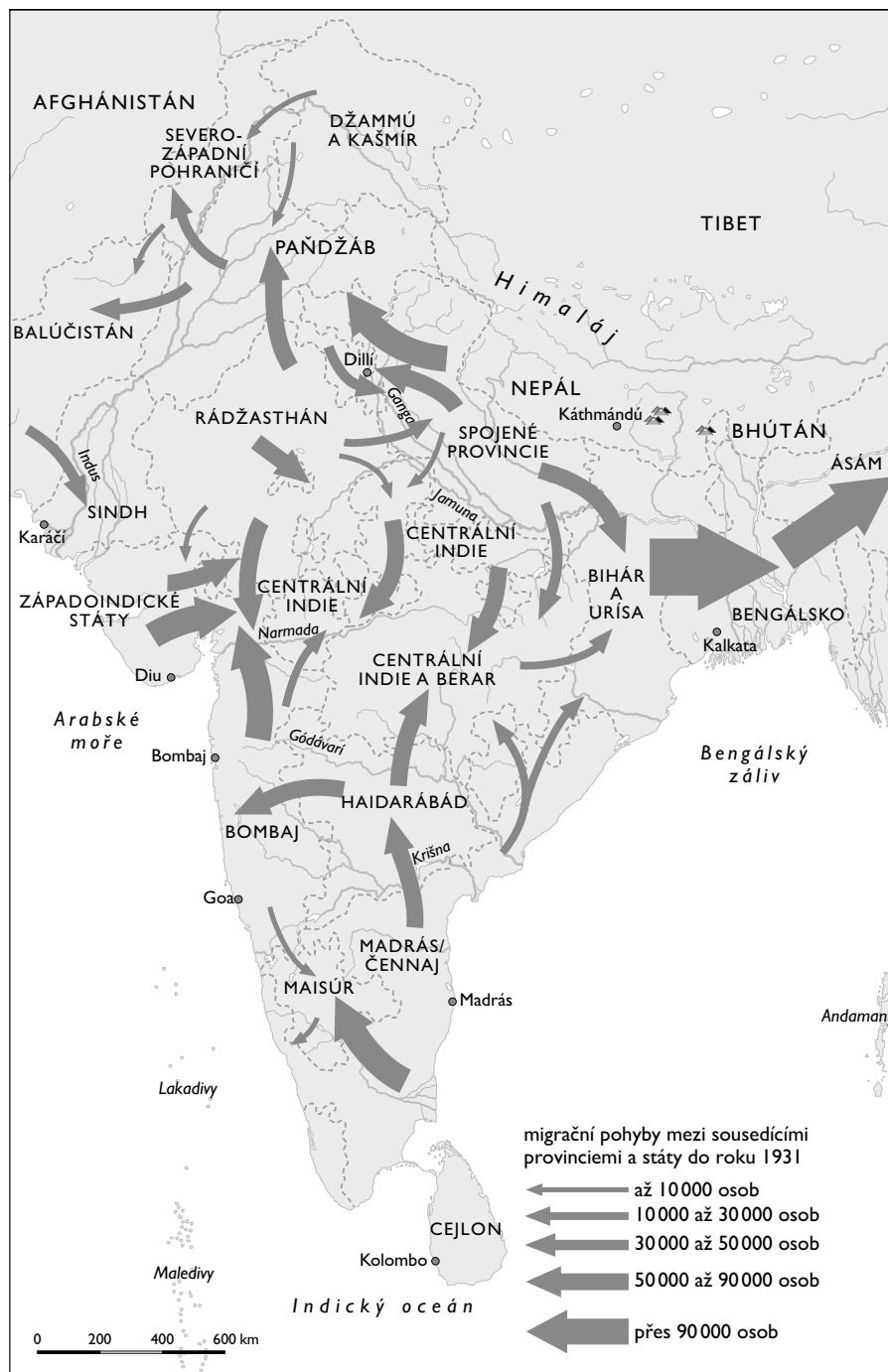
Přesto migrace – na rozdíl od narození a smrti – zůstává zpravidla menšinovým jevem. Dějiny migrací by se tedy měly především zabývat vysvětlením pozoruhodně většiny žijící v určitých kulturách a epochách usedlým způsobem života. Následující mapka nabízí dobrý příklad sklonu současného výzkumu vidět vždy a všude migraci. Na základě dat sčítání lidu v roce 1931, a tím vztaženo na ročníky narozené od sklonku 19. století, vidíme na mapce počty indických mužů pocházejících ze sousedících provincií. Ve významných světových dějinách migrací Dirka Hoerdera *Cultures in Contact* ji najdeme v pasáži o indických migračních systémech 19. a počátku 20. století, která sahá od sňatkové a porodní migrace až po migraci do průmyslových středisek (Bombaj, Kalkata) a na zemědělské plantáže (čajovník, kaučukovník, kávovník). Pointa mapky se však skrývá v tom, že vzhledem k početnosti indické populace jsou čísla skrývající se za šipkami – odhlédneme-li od průmyslových center Bengálska a plantážního regionu Ásámu – ve skutečnosti nepatrná. Hoerder rovněž nezamlčuje, že migrace (v roce 1891, respektive 1931) mezi provinciemi činila rovná tři procenta a mezi distrikty jedenáct procent populace, takže byla snad i pod evropskou úrovní 17. století.

Čím to bylo? Vnitřní migrace je v Indii dodnes vzácná a převážně ženská, vede na krátké vzdálenosti a nemá stoupající tendenci. Odpovědi nacházíme především v etnografickém výzkumu současné Indie. Začneme tím nejpodivnějším aspektem indické kultury: kastovnictvím, jež, jak známo, vytváří především ve společném stravování a ve sňatcích bariéry mezi určitými rody, džáti, a je základem skupinového vědomí, které se nezřídka vybíjí násilně. Rozhodující zde není ani tolik s ním v celé Indii spojené pojetí hierarchie, čistoty a sociálního odstupu, například skutečnost, že všude lze potkat bráhmany, kšatrije atd. a že tyto čtyři varny neboli „barvy“ si prostě nejsou sociálně rovné, nýbrž extrémní vztah k místu jednotlivých, oněm „barvám“ přiřazených rodů neboli džáti. Džáti si lze představit jako skupinu rodin, jež své jméno a funkci získala na základě svého postavení v tom či onom království a je v rituálním, částečně ale i v ekonomickém vztahu s ostatními místními džáti. Příslušníci různých kast spolupracují, a tudíž neexistuje žádný pracovní důvod vyhýbat se místům, kde není zastoupena vlastní kasta – ačkoli ta může především ve velkoměstě pomoci. Kastovní status může migracemi zaniknout, což za koloniálních dob představovalo pro mnohé vystěhovalce na Mauritius nebo do jižní Afriky značný problém – jiní to naopak s úlevou uvítali. Je ovšem velice

Usedlý
způsob
života jako
předmět
bádání

Indie: kasta
a kolektivní
status

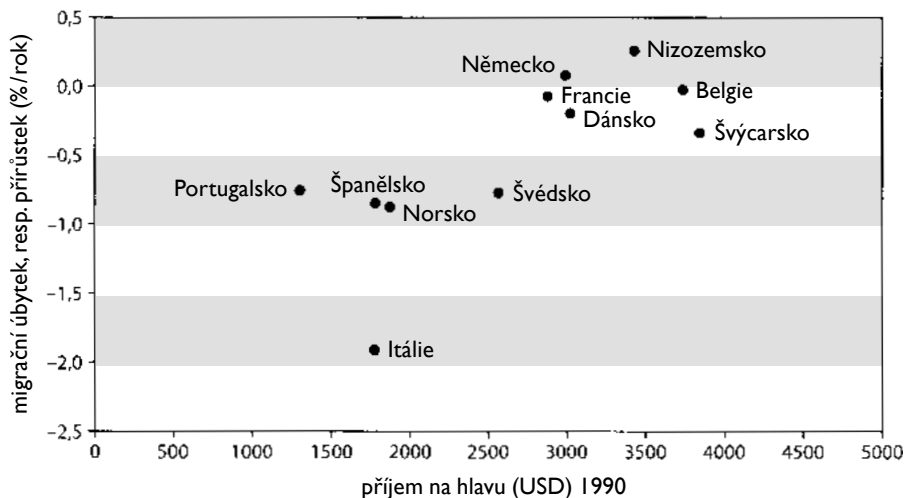

Migrace mezi indickými provinciemi na počátku 20. století

nutné, aby si džáti mezi sebou kolektivně vyjednaly své sociální postavení. To má nesmírný dopad na formy sociální mobility a na nabídku práce. Sociální mobilita v Indii dodnes z podstatné části probíhá sanskrtizací na úrovni džáti, tedy kolektivním přebíráním modelů chování vyšších kast. Nižší kasty v dnešní době například stále více přebírají praxi lepšího zacházení s chlapci a nevyhýbají se ani selektivní interrupci plodů ženského pohlaví, která byla zpočátku rozšířena pouze ve vyšších kastách. Kolektivní lokální vyjednávání určuje také mzdy v zemědělství, jež se mohou místně značně lišit. Migrace se však v tomto případě nevyužívá ani se jí tyto rozdíly nekompensují. Vyjednávání navíc také určují, kolik práce bude nabídnuto. Práce pro jiné je úzce spojena s kolektivním statutem. V Gudžarátu v severozápadní Indii se prováděl výzkum v místech, kde mladí mužové, třebaže by nutně potřebovali vydělávat peníze, ke zlobě otců a dědů okázale zevlují na návsi, aby demonstrovali svůj status. Když už pracují pro jiné, potom tak, aby tento vztah závislosti nebyl na veřejnosti patrný, tedy radši jako naturální pachtýři, v žádném případě jako zemědělství dělníci. Mít vlastní zemědělský podnik – přestože skoro všichni rolníci pracují také pro jiné a zaměstnávají externí dělníky – má ve společnosti, ve které záleží na vzájemném kolektivním demonstrování statusu, vysokou hodnotu. Naopak členové nižších kast prostě nechápou, proč by měli pro příslušníky vyšších kast aktivně a bez dohledu pracovat, zatímco oni zahálejí. Skutečnost, že práce a tím i pracovní migrace mají kulturní význam, se odráží též na sňatkové mobilitě, jež v Indii zahrnuje především ženy: ženy se v Gudžarátu stávají prestižním předmětem výměny mezi rodinami, přičemž ústřední bod vyjednávání vždy spočívá v tom, že ve své budoucí rodině budou pracovat jen v domácnosti, tedy že nevstoupí na pracovní trh. Indický rodinný systém *joint family* – se syny zůstávajícími s rodiči a bratry, s dcerami, které se odstěhovaly, ale nevstupují na pracovní trh – tedy rovněž odpovídá indické usedlé kultuře. Kulturní vysvětlení nízké míry migrace a navíc nepatrného projevu toho, co ekonomové chápou pod pracovním trhem, se tedy jeví zcela věrohodné a ve srovnání se Západem vyvstává otázka, proč (a odkdy) práce pro jiné a na jiných místech se v něm nestřetává s nutností demonstrace statusu.

Provázané
trhy
a nesvobodná
práce

Další vysvětlení, jež by mohlo přispět k vysokému cenění práce v samostatných rodinných podnicích, se týká právní stránky pracovních vztahů. Většinu migrace v ještě koloniální Indii lze charakterizovat jako nesvobodnou práci (kuliové). Ta obsahuje dva aspekty: Zprvce migrace z vesnice na vzdálenou plantáž nevedla z jednoho pracovního trhu do druhého, nýbrž z rodinného systému, který své členy podroboval zejména kvůli sňatku značnému finančnímu tlaku, do systému vícenásobné závislosti na zaměstnavatelích, již byli současně poskytovateli úvěru, prodejci potravin a domácími pány. Takové *interlocking markets* omezovaly volnost pohybu těch, kdo v nich pracovali. Zadruhé britská koloniální moc práci cíleně

Graf 5: Čistá migrace a reálný příjem v západní Evropě, 1900–1909 (HDP podle Maddison 2001, čistá migrace vlastní propočít podle Mitchell 1998)

konstruovala jako nesvobodnou: otroci sice dostali v roce 1855 svobodu, v roce 1865 byl však zákonem o trestném porušení smlouvy (*criminal breach of contract act*) zaveden systém pracovních vztahů, který oproti dekriminlizaci pracovní mobility vybojované v Anglii učinil z opuštění pracoviště trestný čin a byl zrušen až v roce 1935. Setrvání na daném místě je tedy dáno i veskrze politickou, legislativní konstrukcí.

Vraťme se ale k otázce, zda lze migraci integrovat do demografického přechodu jako systém vyrovnávání tlaku. Kdyby tomu tak bylo, Západ by musel v růstu populace mimoevropských zemí vidět nebezpečí, že bude zaplaven migranty – je to postřeh, jenž silně ovlivňoval ekologický a populačněpolitický diskurs asi od 70. let 20. století. Oproti tomu současný historický migrační výzkum považuje představu (neoklasické) mainstreamové ekonomie, která tvrdí, že se migranti orientují podle rozdílu reálných mezd, za nedostatečnou, tedy „ekonomistickou“. Posměváčci se táží: Jestliže se z jedné země vystěhovalo pětkrát víc lidí než z druhé, znamená to, že je ta země pětkrát chudší? Graf 5 ukazuje míru (čisté) migrace a reálných příjmů v západoevropských zemích na počátku 20. století. Zjevně tam vskutku existovala nikoli bezvýjimečná, ale přesto lineární souvislost mezi reálnou mzdou a čistou migrací. Podobné grafy pro Indii ještě i pozdního 20. století však takovou souvislost nevykazují. Její existence tedy závisí na historických podmínkách. Charakterizuje hloubkovou dimenzi západních společností, totiž jejich orientaci na pracovní trhy zakládající se na evropském sňatkovém vzorci.

**Migrace
a příjmové
rozdíly**

Průměrná
délka života

Nyní se podívejme na druhou stránku demografického přechodu: na úmrtnost. Přechodový model vyvolává očekávání, že zejména ve vysoce vyvinutých společnostech západní Evropy vzrostla průměrná délka života relativně brzy, dříve než třeba v přelidněné východní Asii, kde k „přechodu“ došlo až ve 20. století. Malthus považoval zejména Čínu za protipól Evropy: zatímco pozdní a na ekonomické tlaky orientované sňatky držely jako preventivní zábrana (*preventive check*) růst evropské populace v šachu a zabraňovaly hladomorům, tedy pozitivní zábraně (*positive check*), vedla v Číně praxe uzavírání sňatků k přílišné hustotě populace, nízkým mzdám a vyšší úmrtnosti. Nové bádání jak v Evropě, tak v Asii však tuto představu vyvrátilo. Úmrtnost v Evropě a Asii se v hrubých rysech držela přibližně na stejné úrovni, průměrná délka života všude více nebo méně stoupala (ovšem s výrazným spurtem západní Evropy kolem roku 1900) a zajímavé rozdíly spočívaly spíše v tom, koho v nějakém místě nebo rodině zasáhla nějaká situace tvrději, než v rozdílech mezi kontinenty.

Disease
environment

Dějiny mortality jsou většinou přírodní věda, ryzí biologie, jež kauzálně předchází historii lidstva. Fertilita je sociální; to, co je na ní biologického, vyplývá ze vztahů mezi lidmi. Mortalita je oproti tomu dána vztahem mezi lidmi a mikroorganismy. Ústředním pojmem je zde *disease environment*, tedy spektrum nemocí v určitém prostoru. Starý svět představoval velký *disease environment*, ve kterém volně cirkulovaly mor, chřipka, neštovice a cholera. Evropané, Arabové a Asiaté si tedy vytvořili prostorově prospěšnou imunitu. Subsaharská Afrika, zejména západní Afrika, se oproti tomu skládala z mnoha uzavřených „prostředí nemocí“. Ten, jehož tělo se vypořádalo s angolskými mikroorganismy, mohl přesto zemřít, jakmile se dostal do kontaktu s mikroorganismy guinejskými. Velké riziko úmrtí proto představoval především transatlantický obchod s otroky. Amerika byla ostatně po tisíciletí izolovaná od Evropy – což mělo v raném novověku katastrofické důsledky.

„Epidemiologický
přechod“

Jedním ze zásadních procesů 19. století byl „epidemiologický přechod“, přesun příčin úmrtí od nemocí z hladu k nemocím degenerativním. Svědčí to o lepší výživě, tedy o ekonomickém růstu, který se značnou měrou zakládal na růstu produktivity zemědělství a dlouhodobě se projevil v delší době života. Hlad však nepředstavoval ve všech částech světa stejný problém a pokrok ve výživě rozhodně neprobíhal lineárně. Vytvoření trhů bylo sice významným základem pro ekonomický růst, ale tento fakt se na lidském těle projevoval jen velice pomalu, a to ze tří důvodů: trhy zaprvé zajímá pouze to, čeho je zrovna nedostatek. Za industrializace to nebyly pracovní síly, nýbrž stroje. Nejdříve tedy rostly kapitálové výnosy, teprve později se zvyšovaly mzdy, tělesná výška a délka života. Zadruhé byly mzdy zvláště vysoké tam, kde se vyrábělo zvláště efektivně – tedy ve městech. V nich stály továrny, jež poutaly množství lidí, a města měla rovněž největší intenzitu obchodu a dopravy. Právě z těchto důvodů

byla také obzvláště nezdravá; rostla, neboť imigrace přesahovala převís mortality. Zatřetí mohlo vytvoření trhů s potravinami rovněž znamenat, že potraviny se prodávaly do koupěschopných měst a na místní konzumenty se nedostávalo – je to úkaz, který se projevil při posledním velkém indickém hladomoru v roce 1944.

V západní Evropě, zvláště v majetnických společnostech její severozápadní části, byla nadto majetková nerovnost nesrovnatelně výraznější než v Asii, kde zejména v Číně základ společenské autority představoval stát, nikoli majetek. Západoevropské chudinství se nezaměřovalo ani tolik na ochranu čtených nemajetných, nýbrž na strukturální oběti úmrtnosti ve společnosti zbudované kolem nukleární rodiny a jejích živitelů: na vdovy a sirotky. Hladomory proto mohly až hluboko do 19. století smrtelně postihnout zvláště dolní vrstvy. Zato v Číně se císařský stát staral jak o ochranu rolníků před zadlužením a ztrátou majetku, takže se nevytvořila široká vrstva nemajetných, tak o vytváření dostatečných zásob zabraňujících hladovým krizím mnohem více než v Evropě. Od větších a komplexnějších asijských rodin se rovněž dalo očekávat, že své členy ochrání před ekonomickou nouzí. Jenže tak tomu nebylo: komplexní rodiny existovaly i v Evropě, ale s chybějící podporou patriarchálního státu nemajetným málo pomáhaly. Pokročilé čínské lékařství lidem ostatně nabízelo možnosti, jež mohly život podstatně prodloužit, jestliže se o to snažili. Naopak ty, o které se nechtěli dále starat, v Číně hned po narození přenechali smrti. V Číně byla smrt tudíž sociálním jednáním, hygienou a zabíjením dětí podstatně více v lidských rukou, zato v Evropě byla spíše pasivně trpěným důsledkem neexistence hmotných statků.

V popředí dlouhodobého růstu průměrné délky života stojí vedle lepší výživy také boj proti šíření nález. Ani to není nijak přímočarý historie. Přejchod k moderně byl nejdříve spojen s vytvářením států, zejména na Západě celého systému vzájemně si konkurujících států. Byly tu snahy postihnout protiklad mezi Čínou a Západem pojmovou dvojicí světová říše – světový systém. Čínská „světová říše“ a izolované Japonsko si vystačily s relativně nepočteným vojskem, ale Evropané na svých taženích neustále promíchávali lidi a mikroby. Také objev nových světů znamenal pro objevitele a objevené stále znovu konfrontaci s novými nemocemi. Jejich potírání prošlo třemi velkými fázemi: od očkování přes zdravotní reformu po laboratorní medicínu – nebo institucionálně od státu přes městskou obec po nemocnici. Proti pravým neštovicím se v Číně očkovalo už v 17. století. Úmrtnost na neštovice se v mnoha zemích (v Egyptě, čtených evropských státech, na Jamajce) podařilo podstatně snižovat teprve od sklonku 18. století očkováním vakcínou z kravských neštovic, již aplikoval britský lékař Edward Jenner. Očkovací kampaně si vyžadovaly (a vyžadují) státní struktury; jestliže očkování nezahrne většinu obyvatelstva, je vzhledem k rozšíření původců neúčinné.

Majetnická společnost a smrt

Boj proti šíření nález

**Zdravotní
politika
ve městech**

O tom, že hospodářský pokrok probíhal především v nezdravých městech, jsme se už zmínili. Vzhledem k tomu, že se lidé v moderní třídní společnosti nemohli vzájemně vyhýbat, nabyly koordinační problémy mezi chudými a bohatými dosud nepoznaného rozměru. Komunálním správám v Evropě se teprve ke konci 19. století podařilo zlepšit podmínky městského životního prostředí natolik, že epidemie, například cholery, už neohrožovaly celá města. Obzvláště důležitá zde byla voda. Pitná a odpadní voda musely téct v odděleném systému „tepen“ a „žil“, na který se zas museli napojit všichni obyvatelé – tato síť se nedala provozovat soukromě. K provádění správné městské zdravotní politiky nebylo třeba opírat se o správné vědecké teorie. Někteří západní lékaři zastávali ještě na sklonku 19. století teorii miasmat, podle níž za choroby mohou škodlivé výpary, jiní se už přikláněli k názoru Roberta Kocha, že rozhodující je tu nákaza bakteriemi. Potírat škodlivé výpary mohla být správná strategie, například po londýnském Velkém zápachu v roce 1858, kdy Temže tak zapáchala, že okna v zasedacích síních Dolní sněmovny museli zakrýt vlhkými prostěradly. Správná cesta ale nebyla ve vlhkých prostěradlech, nýbrž ve vybudování již dávno potřebné městské kanalizace, na kterém se tehdy usnesli. Když byla v roce 1892 zavlečena do Hamburku cholera, rovnou se prosadila Kochova moderní mikrobiální teorie. Karanténní opatření na ochranu domácích před domnělými přenašeči z východní Evropy však ve městě s tak velikou sociální nerovností, ve městě, v němž chudí stále ještě pili splašky bohatých, pomáhala málo. Rovněž nemocnice, ve kterých se soustředila lékařská odbornost – ale i nebezpečí nákazy – pomáhaly až později. Až do počátku 20. století byly spíš kontraproduktivní; teprve později si pacient mohl být aspoň napůl jist, že jestliže se dostane do nemocnice s určitou nemocí, také na ni zemře, a nikoli na něco, čím se nakazil až tam. Vzhledem ke značné neúčinnosti moderní laboratorní medicíny se v době poklesu evropské úmrtnosti v 19. století usuzovalo, že za tento pokles lze vděčit právě lepší výživě, tedy ekonomice, a nikoli medicíně. Možné to je, avšak srovnání s východoasijskými zeměmi a jejich kulturou péče o tělo ukazuje, že čistotou a převařenou vodou se nákaze dalo zabránit i v předmoderních podmínkách.

**Posun
délky života**

Přes úmrtnost novorozenců se dostáváme k dalšímu velkému procesu změny, který opět probíhal celosvětově, avšak nejednotně: k prodloužení délky života. Lidé při narození sice nebyli (a nejsou) izolováni od mikroorganismů, ale od všeobecné ekonomické situace. V období kolem roku 1800 člověk přicházel na svět za biologických nebezpečí a poté se během dětství dostával do oblasti rizik socioekonomických. Umíral typicky buď krátce po narození (kdy byla úmrtnost nejvyšší), nebo někdy během dalšího života, který byl jak pro desetileté, tak pro třicetileté i šedesátileté v zásadě nebezpečnější než dnes. Smrt se tedy ještě nesoustředila na vysoký věk jako v současnosti. Její rytmy také jako dnes neovlivňovala

medicínská racionalita, lékařská rozhodnutí o tom, jaké operace se lze ještě odvážit a zda se určitá léčba ještě vyplatí. Jakmile člověk odrostl biologickým nebezpečím raného dětství, rytmy smrti byly dány spíš převážně ekonomickým stresem a tím, jak se jej po celé dospívání a dospělost dařilo sociálně tlumit. Toto pozorování, že s dospíváním je spojen přechod od biologických k socioekonomickým nebezpečím, však ani dnes neplatí ve všech kulturách stejně.

Demografie a dějiny světa

Na závěr můžeme uvažovat o tom, zda historická demografie dlouhého 19. století je vůbec součástí dějin světa. V jednom z nejvýznamnějších novějších pokusů o dějiny světa 19. století (Jürgen Osterhammel) se historická demografie vyskytuje jen polovičatě, jako dějiny smrti a lékařství, ale bez vztahu k fertilitě, tedy k sňatkům a rození. Svým způsobem je to oprávněné. Biologie, dějiny lidí a mikrobů, se stala globální už na počátku novověku. Nakažlivé choroby jako syfilis byly důsledkem velkého interkontinentálního sblížení; původci moru se už od středověku proháněli po celé Eurasii. V 19. století se i výživa stala světovou výživou: nikoli jen proto, že evropské dolní vrstvy se živily americkými brambory, ale i proto, že paroplavba dala vzniknout mezinárodnímu trhu s obilím. Ale teprve od poloviny 20. století lze říct, že i fertilita je světovou záležitostí. Kolem roku 1945 poprvé vzniklo, v reakci na fakt, že se Čína vymanila západnímu vlivu, něco jako světová rozvojová politika. Populační politika, zejména snaha urychlit v chudých zemích pokles porodnosti, byla (a je) její významnou součástí. Přechodové modely, vyvinuté ve 20. století v obavách z fertility rozvojových zemí, navazují na obraz sebe a druhého z počátku 19. století. Od Malthusovy doby chápala Evropa svou fertilitu jako umírněnou, racionální a prozíravou a porodnost těch „druhých“ jako bezbřehou, iracionální a nebezpečnou. Srovnávací přístup moderní historické demografie ukazuje, že leccos z těchto obrazů sebe a druhého se zakládá na mýtech. Ale i mýty jsou fakta. Mýty Evropanů o jejich plodnosti měly a mají důsledky, a proto představují významné téma bádání.

INDUSTRIALIZACE

Dieter Ziegler

Pojem a rozměr industrializace

Industrializace v Evropě Lze dějiny industrializace až do přelomu 19. a 20. století vůbec považovat za „světové dějiny“? Odpověď zní ano i ne. Jednak byla až do konce 19. století vývojem, který nazýváme „industrializací“, zasažena jen malá část světa, a to skoro výlučně v Evropě: ve Velké Británii, Belgii, Švýcarsku, Francii, v Německém celním spolku, severní Itálii a v západní části habsburské monarchie. Nizozemsko a velké části Skandinávie byly na dobré cestě s nadějnou vyhlídkou připojit se k němu ve 20. století. V Rusku sice existovaly některé průmyslově rozvinuté regiony, v této obrovské říši se však jednalo jen o průmyslové ostrůvky v moři zaostalosti. Podobná situace byla i ve Španělsku; Portugalsko a s ním skoro celá jihovýchodní Evropa neměla ani takové industriální ostrůvky. Mimo Evropu se industrializace na konci 19. století rozběhla pouze v USA, jež můžeme u tohoto procesu s ohledem na jejich koloniální minulost a význam evropských přistěhovalců ještě považovat za evropskou exklávu.

Japonsko Poněkud jinak je tomu pouze v Japonsku, které kolem roku 1850 vlivem politiky relativně přísné izolace vůči zbytku světa, zvláště vůči Západu, po ekonomické a technické stránce ještě zdaleka nedospělo ani do 19. století. Necelých padesát let po „otevření“ země se díky dvěma úspěšným válkám (s Čínou v letech 1894–1895 a Ruskem v letech 1904–1905) prosadilo jako regionální velmoc. Evropané brali tento vývoj velice vážně, protože za vojenský úspěch země vděčila i zcela modernímu loďstvu. Japonsko se tak stalo první zemí na světě, již neutvářela křesťanská kultura a která zvládla skok do průmyslové epochy.

Evropský import V roce 1900 však Japonsko představovalo výjimku z mimoevropského pravidla. Přesto ani „zbytek světa“ nelze v dějinách evropské industrializace zcela opomenout. Neboť evropský hlad po průmyslových surovinách i potravinách a pochutinách, jež se v Evropě vůbec nedaly těžit nebo pěstovat nebo aspoň ne v dostatečném množství, některé regiony světa trvale změnil. Hledání nových odbytišť pro evropské průmyslové zboží nezůstalo navíc bez dopadu na místní předindustriální výrobní hospodářství. Koloniální ovládnutí mimoevropských zemí nakonec vedlo k importu moderní infrastruktury, jako například ke stavbě železnic nebo přístavů. Evropské koloniální mocnosti ale přitom nikdy nepomýšlely na to, že